

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

2005

1 ■ marts

Side 1-80

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk ,

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer og arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme kontakt og debat på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ph.d. Peter Henningsen (ansvarshavende redaktør), arkivar ved Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 Kbh. V. Tlf. 33 66 23 33, e-mail: pehenn@kff.kk.dk; ph.d. Ulrik Langen, adjunkt ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsforhold, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M., tlf. 65 50 33 26, e-mail: langen@hist.sdu.dk; ph.d. Jes Fabricius Møller, adjunkt ved Afdeling for Historie, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet, Njalsgade 80, 2300 København S, tlf. 35 32 94 19, e-mail: Jesfab@hum.ku.dk; og cand.mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.-stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 Kbh. N., tlf. 35 32 76 24, e-mail: s.nexoe@pubhealth.ku.dk.

Manuskripter sendes til Ulrik Langen, Jes Fabricius Møller eller Sniff Andersen Nexø, mens bøger til anmeldelse sendes til Peter Henningsen.

Abonnement koster 225 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det kan bestilles via tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk; samt på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K., e-mail: bogekspeditionen@christensen.mail.dk, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Forsidebilledet:

Ungdomsforeningerne havde base i højskolebevægelsen, der formede sig gennem sidste halvdel af 1800-tallet, ikke mindst efter 1864-nederlaget. De blev som sådan tidligt betegnet som "en slags Højskoler i det smaa". På billedet ses Ryslinge Højskole, der blev bygget i 1867. Allerede i 1849 havde Cristen Kold dog påbegyndt en højskolevirksomhed i Ryslinge, først i Vilhelm Birkedals præstegård, og fra 1851 i sit eget hus. Læs mere herom i Gunnar Lind Haase Svendsens artikel om de danske ungdomsforeninger. Foto af forfatteren, juli 2001.

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Marts 2005. Hefte 1. Side 1-80

På kanten af kønnet

Om Vilhelmine Møller og køn til forhandling

Karen A. A. Vallgård

Fortid og Nutid, marts 2005, s. 3-24

Vilhelmine Møller var hermafrodit, pædofil og morder. Hendes personlighed og handlinger motiverede i 1890'erne læger, børnehjælpsfolk, kvindesagsforkæmpere, journalister og almindelige mennesker til at sætte ord på, hvad de mente, det ville sige at være kvinde og mand, om køn var et biologisk eller et socialt fænomen, samt om kønnet utvetydigt kunne bestemmes hos personer med en tvetydig ydre anatomi. Artiklen undersøger, hvilke holdninger til, hvad kønnene var, der kom til udtryk i denne forbindelse og konkluderer, at de ikke var entydige, men tværtimod konfliktfyldte og til tider selvmodsigende. En oversigt over andre hermafrodittilfælde i perioden 1844-1914 viser, at læger handlede uensartet, når de kom i kontakt med personer med umiddelbart tvetydigt køn. Artiklen forsøger således at gøre op med en forestilling om, at der i slutningen af 1800-tallet var faste grænser for, hvad man kunne tænke og sige om køn, og hvordan man kunne være mand eller kvinde. I stedet kan man kalde brydningerne mellem de forskellige holdninger og handlemåder for en konfliktfyldt kontinuerlig konstruktionsproces eller en forhandling om køn.

Karen A. A. Vallgård, f. 1980, BA i historie, stud.mag. ved kandidatuddannelsen i historie ved SAXO-Instituttet, Afd. for Historie, Københavns Universitet.

Efteråret 1909 blev K. S. C., en 41-årig kvinde, indlagt ved Frederiksberg Hospitals Kirurgiske Afdeling A, fordi hun ønskede behandling for indeklemt brok. Hun oplyste, at hun havde haft brok siden den spæde barnealder, men at hun ikke tidligere havde haft gener deraf, om end det ved forkølelse kunne være noget ømt.¹ Ved undersøgelsen af broksækken fandt overkirurg Karl Ludvig Kraft (1860-1949) "*et Krakmandel-stort Legeme*", der var "*hvidt og med glat Overflade*." Mikroskopien af væv fra legemet bekræftede kirurgens formodning: det var en testikel. Ved yderligere undersøgelse kunne man konstatere, at K. S. C. var i besiddelse af ikke blot én, men to testikler. Patientens ydre var ifølge Kraft naturligt (det vil sige kvindeligt)

og "*alle de sekundære Kønsmærker [var] fuldstændig feminine*." Patientens mand oplyste endvidere, at de to havde nydt naturligt kønsliv i mange år.² Dog kunne man hverken se eller føle klitoris og vagina endte blindt. Ved almindelig undersøgelse kunne man heller ikke finde spor af æggestokke eller livmoder og patienten oplyste, at hun aldrig havde haft menstruation, endsige født eller aborteret. På denne baggrund konstaterede kirurgen med henvisning til den internationalt anerkendte polske ekspert i hermafroditisme, Franciszek Neugebauers (1856-1914) klassifikationssystem, at K. S. C. ikke var ægte hermafrodit, men pseudohermafrodit, altså en mand i en i det ydre kvindelig krop. Ikke desto mindre "*hjemsendtes [patienten] rask uden*

*at vide noget om sin Abnormitet, ligesom man heller ikke for Manden røbede noget.*³

Udfaldet af dette møde mellem læge og patient kan måske forekomme noget overraskende. Megen historisk litteratur om hermafroditte og konstruktionen af kønnene har nemlig tegnet et billede af, hvordan samtidens læger opfattede og behandlede hermafroditte, der står i stærk kontrast til Krafts håndtering af sin patient. Af Michel Foucaults forord til genudgivelsen af den berømte hermafrodit Herculine Barbins (1838-1868) memoirer har vi eksempelvis lært, at de moderne vestlige nationer med stædighed har insisteret på, at ethvert individ må have ét sandt køn. Endvidere har Foucault hævdet, at læger gennemtvang overensstemmelse mellem det sociale/juridiske køn og, hvad de anså for at være det sande biologiske køn hos personer af umiddelbart tvetydigt køn, samt at de gjorde det uden skelen til vedkommendes eget ønske eller behov.⁴

Denne artikels hovedperson, den danske hermafrodit Vilhelmine Møller (1845-1936), som i lighed med Herculine Barbin var berømt og berygtet i sin samtid og siden er blevet genstand for flere historikers opmærksomhed,⁵ måtte også skifte juridisk køn således, at det kom til at stemme overens med biologien. Om hendes skæbne skriver Bente Rosenbeck, at den ikke alene er interessant i sig selv: *“Det er en speciel situation, men indirekte afslører denne historie, hvor faste grænserne for de to køn var, og at mandlighed og kvindelighed var totalt forskellige størrelser, både seksuelt, kulturelt og socialt.”*⁶

Kraft og hans kollegers behandling af den 41-årige patient modsiger således, hvad vi ellers ved om samfundets, lægers og videnskabsfolks indstilling til spørgsmål om køn og tvekøn. Lægerne lod i dette tilfælde patientens sekun-

dære køns karakteristika og sociale køn veje tungere end hendes kønskitler og tillod dermed fortsættelsen af et ægteskab, som ifølge deres egne konklusioner (at patienten biologisk set var mand) måtte betragtes som homoseksuelt. Jeg vil imidlertid her argumentere for, at sagen i virkeligheden ikke var så overraskende endda. Der eksisterede i slutningen af 1800-tallet ikke blot én, men mange forskellige, ofte konfliktfyldte og til tider selvmodsigende opfattelser af, hvad det ville sige at være mand, kvinde eller hermafrodit, samt hvad der burde afgøre, hvilket køn man tilhørte. Den amerikanske historiker Alice Domurat Dreger, som bl.a. har forsket i opfattelser og behandling af hermafroditte, argumenterer ligeledes for, at der i 1800-tallet ikke fandtes en enkelt, entydig lægevidenskabelig eller samfundsmæssig holdning til, hvad der skulle betegnes som henholdsvis feminine og maskuline træk.⁷ Læger og videnskabsfolk fastholdt, hævder hun, at der fandtes to adskilte køn, men derefter hørte enigheden op. *“1800-talsforestillinger om kønsforskelle [sex difference] ser ens ud på overfladen, fordi doktrinen om to køn var så åbenbar og så ofte blev erklæret. Men inden for den doktrin var der tydeligvis meget fleksibilitet (og [...] forbløffende mange uenigheder).”*⁸ Der fandtes uden tvivl læger og videnskabsfolk, der med stædighed ville gennemtvunge ét køn og som havde urokkelige ideer om, hvad der afgjorde om personen med umiddelbart tvetydigt køn var mand eller kvinde. Men der var også andre, både videnskabsfolk og lægmænd, med anderledes holdninger til spørgsmålene. Det er til og med diskutabelt, om alle videnskabsfolk insisterede på to klart adskilte køn, sådan som Alice Dreger forfægter. Konstruktionen af kønnene er med andre ord ikke en ensidigt gennemtvungen (tale)handling, men snarere en konflikt-

Børnehjemmet Kana på Strandvejen nord for København. (Politihistorisk Museum).

fyldt og kontinuerlig proces med mange forskellige deltagere. Hermed ikke ment, at hvem som helst i 1800-tallets Danmark kunne sige hvad som helst om kønnene; man var delvist bundet af allerede eksisterende viden om køn og kønslige forskelle. Men aktører var i tale og handling med til at nyfortolke og flytte grænser; til at skabe ny viden om kønne og dermed nyt indhold i kønskategoriene. Man kan kalde denne konstruktionsproces en forhandling.⁹

Sagen om Vilhelmine Møller – køns-skiftet til trods – viser, at der forekom en kontinuerlig forhandling om, hvad der definerede køn og tvekøn, snarere end at kønnenes grænser var faste. På baggrund af artikler i børnehjemsblade, kvindeblade, lægevidenskabelige tidskrifter og dagspressen samt et par af de dokumenter, der findes i den omfattende sagsmappe fra Højesteret og Vil-

helmi Møllers sygejournal fra Vridsløselille Statsfængsel vil jeg i det følgende først fortælle Vilhelmine Møllers historie og siden diskutere, hvilke kønsopfattelser der kom til udtryk i forbindelse med hendes handlinger, fysik og personlighed.

Om Vilhelmine Møller

Plejemoderen på Børnehjemmet "Kana" på Strandvejen 39, den mandhaftige frøken Frederikke Vilhelmine Møller,¹⁰ var venlig mod alle og opfyldte selvopfrendte de krav, posten stillede til hende.¹¹ Børnene elskede hende,¹² og hun nød stor respekt hos andre folk med virke inden for børnehjemssagen. Man anså hendes ideer om børneopdragelse for visionære og anerkendte hendes evne til at forene dem med det praktiske ar-

bejde.¹³ Vilhelmine Møller selv fortalte gerne om, hvordan hun havde reddet mangt et nedbrudt drengebarn fra den triste skæbne, de uden hendes hjælp havde udsigt til.¹⁴

Året 1893, 12 år efter frøken Møllers tiltrædelse af stillingen i Kana, skete der imidlertid en februar eftermiddag noget, som blev begyndelsen til en sag, der skulle ryste forældre til drengene i Kana og alle, der beskæftigede sig med børnehjemssagen – ja, sågar den større danske offentlighed: Volmer Sjøgren blev efter en fødselsdagsfest fundet død på et værelse i børnehjemmet.¹⁵

Volmer Sjøgren var som toårig blevet optaget på Børnehjemmet Godthaab i København, hvor Vilhelmine Møller en kort overgang havde været ansat. Volmers mor, madam Sjøgren, var enke, og cancer havde gjort hende svag og senge-liggende, hvorfor hun havde sendt Volmer på børnehjem. Plejemoderen kom godt ud af det med Volmer, og da hun fik stillingen i Kana, anmodede hun madam Sjøgren, om hun måtte tage Volmer med sig.¹⁶ Volmer var ingen let dreng at have med at gøre, og i brevene til moderen ville Vilhelmine aldrig uforbeholdent rose drengen. I en beskrivelse, der senere blev forelagt Københavns Criminal- og Politiret kan man læse, at Volmer i skolen altid var fraværende, og hvad *“Opførslen angaar, da var den alt andet end tilfredsstillende, thi der var snart ikke den Last, uden den blev øvet af Volmer”*.¹⁷ I 1893 var Volmer nået konfirmationsalderen, og det blev ordnet sådan, at han fik en plads hos en karetmager i Roskilde.¹⁸

Volmer nåede ikke at komme i lære. Børnehjemmets læge Just Gottschalk, der hin eftermiddag blev tilkaldt, anslog, at en blodprop havde gjort en ende på drengens liv,¹⁹ og 5. marts blev han begravet på Vestre Kirkegård. Et følge af store og små ledte ham til graven i en

“pæn gul Kiste med udkårne Blomster og Kors paa og mange kønne Kranse”.²⁰ I et brev til Madam Sjøgren beskrev Vilhelmine Møller ceremonien og tilføjede trøstende: *“Det Lommetørklæde De sendte ham til hans Fødselsdag fik han med sig det blev lagt over hans Ansigt. Naar nu Sommer kommer og Graven er faldet sammen, saa man kan begynde at faa den lavet i Stand saa skal jeg nok sørge for at den holdes kønt ved lige og saa skal det være et af de Steder naar min Fred tillader det, sammen med de øvrige her i Hjemmet vi vil besøge.”*²¹

Det løfte måtte plejemoderen bryde. Hun fik ikke lejlighed til at besøge graven igen, sådan som hun havde beskrevet. To dage inden begravelsen skete det nemlig, at moderen til en dreng, der tidligere havde boet på børnehjemmet, henvendte sig til bestyrelsesformanden for Kana, grosserer Christian Møller Andersen, med oplysninger, der vakte mistanke om, at frøken Vilhelmine Møller havde gjort sig skyld i usædeligt forhold til den nu afdøde Volmer.²² Bestyrelsen forsøgte selv at komme til klarhed i sagen, men det lykkedes ikke, blandt andet fordi plejemoderen på grund af nervøst sammenbrud 10. marts blev indlagt på Kommunehospitalet. Derfor besluttede bestyrelsen at overdrage sagen til ordensmagten. Politianmeldelsen den 17. marts af Vilhelmine Møller resulterede i en foreløbig undersøgelse, der bestyrkede mistanken til plejemoderen. Da hun den 22. marts blev udkrevet med en erklæring fra afdelingens læge dr. med. Knud Pontoppidan (1853-1916) om, at hendes sjælelige tilstand måtte betragtes som normal, anholdt politiet hende.²³

Først nægtede Vilhelmine Møller sig skyldig i alle anklager, men små to uger efter anhølden tilstod hun at have *“udvist uterligt Forhold overfor Volmer.”*²⁴ I tidsrummet fra begyndelsen af

november til begyndelsen af december 1888 havde hun fem-seks gange tilladt den da 10-årige Volmer at komme op til sig i sengen. De var begge kun iført natlinned og hun havde med stærk følelse trykket drengen til sig. For hver gang Volmer kom op i sengen til hende, følte hun stigende behag derved, men fik snart en følelse af, at møderne var utilladelige. Sidste gang Volmer lå hos hende, havde hun – efter at han først havde lagt armene om hendes hals og kysset hende – taget fat på ham, kysset ham og knuget ham ind mod sit legeme. Frøkenen havde en følelse af, at også Volmers sanselige lyst blev vækket ved omfavnelserne, og hun understregede, at hun ikke en eneste gang havde kaldt Volmer ind til sig; drengen var hver gang kommet af sig selv. Efter sidste aften han lå hos hende, skete det i det følgende halve år et par gange om ugen, at Volmer, når han mødte hende alene i køkkenet, kom hen til hende og trykkede sig lidenskabeligt op ad hende, så hun kunne mærke, at hans mandlige lem var erigeret. Samvittigheden begyndte nu for alvor at nage hende, og til sidst drev den hende til ved en sådan lejlighed i køkkenet at stikke Volmer en lussing og derved gøre en ende på det usædelige forhold.²⁵ Forhør med flere af de drenge, der havde boet på børnehjemmet, medens det usædelige forhold havde fundet sted, viste senere, at de fleste af drengene var bekendte med forholdet. De havde til og med drillet Volmer med det,²⁶ og havde fundet på navnet Oskar til det barn, de troede ville blive frugten af forbindelsen.²⁷

Samme dag frøken Vilhelmine Møller tilstod det usædelige forhold, blev Volmers lig gravet op, og man konfronterede hende med kroppen. Hun nægtede sig imidlertid fortsat skyldig i mord. 28. marts tilstod frøkenen alligevel at have skilt drengen ved livet. Hun forklarede,

hvordan hun, efter det usædelige forhold til Volmer var afsluttet, aldrig kunne finde ro. Hårdere og hårdere havde hun arbejdet for børnene i hjemmet. Om nätterne lå hun søvnløs af bekymring, og om dagene opbød hun alle kræfter for at gøre livet så godt som muligt for drengene. Hun var nervøs, pirrelig og overanstrengt, og hendes venner havde længe ment, at hun trængte til en rejse. Hun bekymrede sig for Volmers fremtid og specielt, da han nåede konfirmationsalderen og skulle til at forlade hjemmet, frygtede hun, at han ville røbe deres forhold og dermed skade ikke bare hendes egen stilling, men hele børnehjemssagen.²⁸

For at hjælpe frøken Vilhelmine Møller til lidt søvn havde doktor Gottschalk ordineret hende en flaske kloralmikstur, som hun kunne bruge som sovemiddel.²⁹ En dag, da hun fik øje på medicinalflasken i skabet, faldt det hende ind, at hun ved hjælp af denne væske kunne skille Volmer ved livet og derved redde ham, sig selv og børnehjemssagen. Da de et par dage efter på børnehjemmet fejrede en drengs fødselsdag, så plejemoderen sit snit til at føre ideen ud i livet. For de store drenge serverede hun en blanding af saft og rom, og i Volmers glas tømte hun tillige flasken af kloralmikstur, der på daværende tidspunkt kun var halvt fuld. Volmer drak en del af glassets indhold, men syntes ikke om smagen og klagede til plejemoderen, der imidlertid drillede ham og svarede, at han *skulle* drikke op. Volmer drak det meste, og for ikke at vække mistanke, tømte frøken Vilhelmine Møller selv glasset. Inden længe blev Volmer ilde tilpas, og plejemoderen bad sin medhjælperinde, Fru Mackwitz, hjælpe ham til sengs. Senere kiggede frøken Vilhelmine Møller selv op til ham og konstaterede, at han sov fast, og for at fremskynde døden tog hun to uldne tæpper og vikledede om hans ho-

ved. Da plejemoderen igen kom op for at se til ham, havde han skubbet tæpperne til side, hans ansigt var vredet i krampagtige trækninger, og han kiggede med åbne øjne på sin morderske. Sidste gang, hun kom for at se til ham, var han ikke længere i live. Frøken Vilhelmine Møller tilkaldte nu doktor Gottschalk, som kort efter kom og erklærede drengen død.³⁰

Dagspressen fulgte opmærksomt sagen. *Politiken* bragte 5. april en reportage om Vilhelmine Møllers baggrund, som, journalisten nærrede håb om, ville "kaste en Smule Lys ind i det Mørke, i hvilket denne Forbrydelse foreløbig synes at hvile".³¹ Vilhelmine Møller havde siden den tidlige barndom været et samfundets stedbarn, evigt udstødt fra sociale sammenhænge, og var af sine medmennesker kun blevet mødt med ukvemsord. Allerede kort efter konfirmationen kom hun ud at tjene og måtte i mange år trækkes med en københavnsk tjenestepiges triste lod. Varmhjertede kvindesagskvinders søndagsmøder for tjenestepiger blev frøkenens redning. I forbindelse med disse sociale sammenkomster havde hendes liv taget en drejning. Senere tog hun ophold på højskolerne Askov og Vallekilde, som også havde haft en fordelagtig indflydelse på den unge pige: Hendes tidligere mørke metodistiske religiøsitet antog efterhånden en "lysere Karakter: Kærligheden blev det Centrale i hendes Religion".³² På den tegning, *Politiken* samme dag bragte af forbrydersken, kunne man se, at hun i håret havde fæstet en sølvpil som symbol på tilhørsforhold til den grundtvigske bevægelse.

Ikke længe efter Vilhelmine Møllers tilståelse kom det desuden frem, at hun havde stået i intimt forhold til sin medhjælperinde på Børnehjemmet Kana, enken Fru Macwitz. I april blev fru Mackwitz anholdt for mulig medvirken i forbrydelsen mod Volmer.³³ Det viste

sig, at der mellem hende og Vilhelmine Møller havde "bestaaet et virkeligt Kæresteforhold."³⁴ I juni blev hun imidlertid løsladt. Hverken forhør af hende eller vidnesbyrd fra andre tydede på, at hun havde været medskyldig, og domstolene havde ikke fundet anledning til videre at undersøge de to kvinders indbyrdes forhold.³⁵

Mod slutningen af april nævnte Vilhelmine Møller under et forhør over for en dommer, at der var noget abnormt ved hende, men først flere måneder senere blev arrestanten underkastet den første lægelige undersøgelse. Undersøgelsen blev foretaget af psykiater Carl Georg Gædeken (1832-1900) og fødselslæge Asger Stadfeldt (1830-1896), som den 3. oktober fastslog, at arrestantinden ikke var kvinde, men mand. Misdannede kønsdele havde gjort, at Vilhelmine Møller ved fødslen var blevet bestemt til et fejlagtigt køn. 22. december samme år fik hun kongelig bevilling til at skifte navn fra Frederikke Vilhelmine Møller til Vilhelmi Møller. Hun henhørte derefter juridisk set til det mandlige køn.³⁶ Derfor måtte han i mandfolkearrest. I *Socialdemokraten* kunne man den 6. januar 1894 læse, hvordan forbryderen havde taget afsked med sin moder og søster, "under stærk Sindsbevægelse talte hun med dem, og blev derefter overgivet til mandig Bevogtning. Hendes haar blev afklippet og iført Mandsdragt blev hun derefter ført til Fængslet paa Kristianshavn."³⁷

Under sit ophold i arresten forfattede Vilhelmi Møller det ene skrift efter det andet, hvori han forsøgte at besvare så mange spørgsmål som muligt for at foregribe forhørene og formilde dommerne. Efter at have fået læst sigtelsen mod sig op, skrev han blandt andet: "saa vil jeg underdanigst bede ikke at forglemme (hvis sligt kan tages i betragtning) at jeg

Vilhelmine Møller med den sølvpil i håret, der var et karakteristisk smykke for grundtvigske kvinder. (Politihistorisk Museum).

i grunden har været straffet i 48 aar, i 48 aar har jeg ikke kendt mig selv; bare, bare, bare jeg havde gjort det, bare jeg havde haft mod som trang til at gaa til en læge, jeg var tit paa springet, men blyheden holdt mig tilbage".³⁸ Politi- og Criminalretten idømte forbryderen livsstraf (dødsstraf), men dommen blev straks anket til højesteret.³⁹ Det fremgår ingen steder, hvem der ankede den, men eftersom dommen var dødsstraf, må man formode, at det var Vilhelmi Møller og ikke anklagemyndigheden.

Ved Højesteret fik Vilhelmi Møller som forsvarer den engelskfødte Charles Shaw (1845-1918). I forsvarstalen betonedede sagføreren blandt andet arrestantens legemlige såvel som åndelige dobbelthed. Abnormiteten måtte have haft en betydelig indflydelse på arrestanten. Endvidere påpegede Shaw forbryderens stærke religiøsitet, søvnløsheden og den store arbejdsomhed som faktorer, der havde drevet ham til forbrydelsen.⁴⁰ Højesteret stadfæstede Criminal- og Politirettens afgørelse. Kort efter blev dommen imidlertid omstødt til livsvarigt fængsel, og Vilhelmi Møller blev overført til Vridsløselille Statsfængsel.⁴¹

Som nævnt vakte "Kanasagen", som Vilhelmine Møller-sagen hed i folkemunde, stor og bred interesse i offentligheden, og det er det, der gør den oplagt til at belyse, hvordan man konstruerede køn og tvekøn. Sagen motiverede læger, børnehjemsfolk, kvindesagsforekæmper, jurister, journalister m.fl. til at eksplícitere deres kønsopfattelser og dermed åbent bidrage til den kontinuerlige forhandling om kønnene. Jeg har valgt at inddrage kilder fra både før og efter forbrydelsen og afsløringen af Vilhelmine Møllers mandlige køn, da jeg mener det tilføjer vigtige perspektiver til forståelsen af kønskonstruktionen. I debatterne diskuteres emner som kvindelig moderfølelse, kønnenes seksuelle drif-

ter, deres åndrigheid og initiativkraft. Debatterne bevægede sig, især blandt læger, også ind på en mere abstrakt behandling af, hvordan man burde afgøre kønnet på personer med tvetydigt køn, hvorvidt der eksisterede klart afgrænsede køn, og om kønskaraterer var biologisk eller socialt betingede.

Moderfølelse

Under en tegning af den mandhaftige morderske skrev *Politiken* kort efter tilståelsen af mordet "*Saaledes ser hun ud, denne Plejemoder, som ved sin grufulde Daad har faaet mangt et Moderhjerte til at dirre i Rædsel*".⁴² Vilhelmine Møller var ikke i egentlig forstand selv moder. Men hun mente selv, at hendes hjerte var som en ægte moders hjerte, fordi moderfølelsen var gudgivet kvinder. I et indlæg i *Højskolebladet* flere år inden Volmers død beskrev hun sin gerning og indledte således: "*Nu ved jeg ogsaa meget godt, at der ere mange Mødre, som ville lette paa Skuldrene og ryste paa Hovedet, fordi de ikke rigtig have Tro til, at vi ugifte Plejemødre virkelig forstaa hvorledes vi skulle omgaas Børn, da vi mangle det gyldne Kjærlighedsbaand, som knyttes mellem Moder og Barn i Fødselsstunden. Hertil vil jeg sige: deri kunne I have ret; og jeg for mit Vedkommende skal ærlig indrømme, at jeg tit har sukket, fordi jeg følte, at jeg fattedes Kjærlighed. Men paa den anden Side, saa har jeg ogsaa følt, at hvor den var afmægtig, der var Gud mægtig*".⁴³ Carl Petersen, en stor mand inden for børnehjemssagen, gengav i 1892 artiklen i sit blad *Samaritanen* og knyttede i den anledning en kommentar til Vilhelmine Møllers betragtninger over kvinder og moderskab. Han henviste til alle de ugifte kvinder på børnehjem, der rundt omkring i landet beviste, at det ikke var nødvendigt at have født et barn, for

at være en god moder. “*Det ligger nu en Gang til Kvinden, at være Moder og Opdrager af Børn, hun er stærk, hvor Manden er svag.*” Carl Petersens erfaring havde vist, at når en kvinde blev betroet hjemløse børn “*saa vækkes den i hende af Gud nedlagte Moderkjerlighed.*”⁴⁴

Den drejning, sagen fik, da Vilhelmine blev til Vilhelmi, vakte fornyet interesse også blandt læger og jurister. Den praktiserende læge, Henrik Stilhoff (1855-1909), undersøgte retsakterne og udgav, året efter dommen var faldet, en artikel, hvori han diskuterede Kanasagen. Han mente, at moderfølelse, eller rettere moderinstinkt, af naturen var en af de stærkeste og mest dominerende kræfter hos kvinder.⁴⁵ Stilhoff kommenterede derimod ikke, hvordan det kunne være, at et mandfolk i den grad havde udmærket sig som moder.

Vilhelmi Møller glemte heller ikke efter sit juridiske kønsskifte herligheden ved moderskabet. Medens han sad i ar-resten forfattede han flere skrifter, hvori han optegnede sit liv, sine drømme og sit virke. Ingen billeder var for ham så skønne, som et lille hyggeligt hjem med moderen ved vuggen, og det var det, han med Kana havde søgt at bygge. Hele sit liv som kvinde havde Vilhelmine Møller drømt om at give til andre børn, hvad hun selv havde måttet leve foruden, moderkærlighed. Gennem sin barndom havde hun kun fået medlidenhed, og var der en ting, der den gang kunne fremkalde den dybeste misundelse hos hende, ja endog tårer, da var det når hun så, at en moder kyssede sit barn.⁴⁶ Med Kana – børnene, huset og haven – var den livslange drøm om hjem og moderskab omsider gået i opfyldelse, og da Vilhelmi Møller sad i arresten skrev han, at tabet af alt det, af den opfyldte drøm, det var hans største straf.⁴⁷

Med hensyn til moderfølelse er det tilsyneladende ikke relevant at tale om

konflikt i konstruktionen af kvindekønnen i forbindelse med Kanasagen. Tværtimod herskede der tilsyneladende konsensus om, at kvinder besad moderfølelse, hvad enten den var gudgiven eller naturlig. At plejemoderen i virkeligheden var en mand fik ingen til (offentligt) at undre sig over hans evner som moder.

Kønnenes seksuelle drifter

Volmer var overdraget til Vilhelmine Møllers varetægt og opdragelse, ergo burde hun pr. intuition have opført sig som en rigtig moder overfor ham. I stedet havde hun gjort ham til sin elsker.⁴⁸ Netop det, at en kvinde havde begået en seksuel forbrydelse, gav anledning til stærke reaktioner. *Socialdemokratens* journalist påpegede inden tilståelsen af mordet, at straffeloven forudsatte, at sædelighedsforbrydelser blev begået af mænd, og at der ingen kriminel lav-alder fandtes for drenge.⁴⁹ Der var med andre ord slet ikke rum i retssystemet for, at en kvinde kunne finde på at gøre, hvad Vilhelmine Møller havde gjort med Volmer. Da lovgivningen formodentlig afspejlede manges opfattelse af, hvad kvinder var i stand til og ikke var i stand til, var Vilhelmine Møllers forbrydelse overordentlig chokerende, og flere spekulerede i debatindlæg over, hvad den viste om kvinden som seksuelt væsen.

En kvindelig læser af kvindebladet *Hvad vi vil*, der underskrev sig E. W., klagede i et læserbrev over udebliven af en kommentar fra bladet til den kontroversielle sag. Kvindebladet burde ikke forholde sig tavst, når en kvinde var faldet så dybt.⁵⁰ Bladets redaktør, Johanne Meyer (1838-1915), som var en nær veninde af Vilhelmine Møller, svarede hertil, at det for hende ingen forskel gjorde, om det var en mand el-

ler en kvinde, der forbrød sig mod børn: *“Jeg har aldrig sat Kvinden højere end Manden; tvertimod har jeg atter og atter betonet baade offentligt og privat, at vi forlanger samme Moral for Mænd som for Kvinder. Tilbøjeligheder og Lidenskaber er vel ens i Menneskenaturen, og disse kan være lige svære at beherske for begge Køn.”*⁵¹ Johanne Meyer mente, at megen urenhed i samfundet skyldtes, at man afkrævede kvinden askese, men tillod manden at give sig hen til tøjlesløse lidenskaber. I stedet slog Meyer et slag for ligestillingen mellem kønnene således, *“at et naturligt rent Forhold i Sympati og virkelig Tilbøjelighed var muligt for de mange”*. En sådan samfundsmoral ville, mente hun, lette samfundet for mange byrder.⁵² Med hensyn til Vilhelmine Møller skrev hun, at plejemoderen altid var villig til at lytte og hjælpe mennesker i nød. *“Men sæt nu”*, fortsatte hun, *“at denne samme Vilhelmine Møller selv bar paa den hemmelige Sorg, at hun ikke havde naaet et Kærlighedsforhold: sæt, at alle disse Venner, der skulde have Trøst, yderligere hidsede og tyngede hendes erotiske Følelser og fremkaldt Nervesvækkelse og Hysteri?”*⁵³

Til dette svarede E. W., at hun da heller ikke satte kvinden højere end manden moralsk set, og at *“en Kvindes Tilbøjeligheder og Lidenskaber kan være ligeså stærke som en Mands, og som Følge deraf ligeså svære at beherske; men i Regelen forstaar hun alligevel bedre at holde dem i Tømme, og det, tror jeg nu en Gang, ligger i den kvindelige Natur.”*⁵⁴

Socialdemokraternes journalist delte Johanne Meyers opfattelse af kvinders erotiske disposition. Han mente, at den psykologiske forklaring på Vilhelmine Møllers forbrudelse skulle findes i, at hun i lang tid havde modstået *“de kønslige Tilbøjeligheder, som hun har besiddet i samme Grad som mangen anden Kvinde”*. Efter at hun havde arbejdet med sin opslidende op-

dragervirksomhed, var hendes askese til sidst slået over *“i sin Modsætning: Trangen til Elskov”*. Hun var, mente journalisten, blevet offer for samfundets strenge moral, hvilken hun i kraft af sin kristelige askese havde givet sig helt i vold.⁵⁵

I en artikel forfattet efter afsløringen af plejemoderens mandlige køn filosoferede lægen Stilhoff dels over skyldsspørgsmålet, dels over de to køns anlæg og forholdet mellem kønsdrift og åndelighed. Han var optaget af at fremhæve de elementer ved forbrydelsen, der beviste Vilhelmi Møllers mandlighed. Han opregnede først, hvad han anså for almenyldige sandheder om de to køn. Han mente, at hannen overalt i dyreriget fremtrådte som den aktive og skabende part, medens hunnen var passiv og modtagende. *“Hos homo sapiens (LINNÉ) vil man ved nærmere Eftertanke finde det samme at være Tilfældet; det er Manden, der er den aktive, Kvinden der er den passive”*.⁵⁶ Kvinder havde ifølge Stilhoff sjældent nogen særlig stærkt udviklet seksuelfølelse, og det ville jo egentlig også være overflødigt, at mere end den ene part havde den. Ydermere, hævdede Stilhoff, var mænd almindeligvis polygamt anlagte, hvorimod kvinder var monogame.⁵⁷ *“Seksuelfølelsen hos Kvinder træder i hvert Fald fuldstændig tilbage for Moderfølelsen i Styrke, medens hun undertiden aldrig kan forvinde Tabet af sit Barn, trøster hun sig i Regelen let over Tabet af sin Mand.”*⁵⁸

Medens Vilhelmine Møllers sag ikke havde forårsaget stillingtagen til moderfølelsens ophav, fungerede den som katalysator for en debat om, hvorvidt kønnenes seksuelle drifter var lige stærke, og om hvilken rolle samfundsnormer spillede i forhold til begrænsninger og udfoldelse af seksuelle drifter. På dette område forekom klare brydninger, eller med andre ord, en eksplicit forhandling om kønnenes karakterer.

Åndrighed og initiativkraft

Stilhoff var som nævnt optaget af at finde tegn på forbryderens mandlighed, vel at mærke efter hans juridiske kønsskifte. Selve det, at der var tale om mord, var for Stilhoff et tydeligt tegn på, at man her havde med en mand at gøre. Man kunne nemlig ikke ved en undersøgelse af *“Kriminalstatistikken vente at finde Kvinden repræsenteret ved Forbrydelser, der kræver Mod, Styrke og Energi”*.⁵⁹ Dette kunne skyldes kvinders generelle passivitet, som i øvrigt ifølge Stilhoff *“ikke blot gælder paa det seksuelle, men ogsaa paa det aandelige Omraade”*. Kvinders åndelige passivitet resulterede i, at de var mænd underlegne, og den grundlæggende forskel mellem kønnene var biologisk funderet. Han ville ikke, understregede han, gøre noget ud af at sammenligne kvinders anatomi med abers, da han ikke mente, at det, at kvinder på flere områder ganske lignede aber, i sig selv beviste noget. Derimod påpegede han vigtigheden af Darwins opdagelse, at kvinden generelt var tidligere færdigudviklet end manden.⁶⁰ Det betød nemlig, at kvinden anatomisk set bevarede den infantile type, for som Schopenhauer havde vist: jo højere et udviklingstrin man var nået, desto længere tid tog det at nå sin fulde udvikling. Når det tog manden flere år end kvinden at blive færdigudviklet, skyldtes det altså, at han havde nået et højere evolutionistisk stade. Sidst, men ikke mindst, kunne Stilhoff referere til De-launay, der havde bevist kvinders biologisk funderede underlegenhed ved, at piger, der gik i kønsblandede skoler, fra det 12. år ikke længere kunne følge med drengene.⁶¹ Disse grundlæggende forskelle mellem kønnene fik Stilhoff til at prise sig lykkelig over, at han selv tilhørte det stærke køn: *“at vi anser vor*

Mandighed for mere værd end Kvindeligheden, og som i hvert Fald gør al den øredøvende Snak om Kønnenes Ligeberettigelse til rene Utopier”.⁶²

Vilhelmi Møller havde under et forhør den 28. juni 1893 nævnt, at et vigtigt motiv bag mordet var frygten for, at Volmer efter sin konfirmation, når han flyttede fra Kana, skulle sladre om deres usædelige forhold, og at det ville skade børnehjemssagen.⁶³ Endvidere skrev arrestanten selv i sine selvbiografiske optegnelser, at han havde begået mordet omtåget af *“en Slags religiøs Fanatisme [...] mine Tanker var mere i Himlen hos Gud end her paa Jorden”*. Heller ikke efterfølgende havde han forstået, at mordet var en forbrydelse: *“jeg mente kun, at jeg havde sendt ham hjem, hvor der var saa godt at være”*.⁶⁴ Disse selvbiografiske optegnelser var formet som en slags bønsskrift til dommerne, og det er ikke usandsynligt, at arrestanten havde en interesse i at fremstille sin egen tilstand som omtåget og dermed antyde, at han ikke var fuldt tilgængelig i gerningsøjeblikket. På samme måde kan forklaringen af motivet om at redde Volmer også have haft til formål at formilde dommerne. Stilhoff tog imidlertid arrestanten på ordet, og så især den religiøse fanatisme som endnu et bevis på, at arrestanten var af det stærke køn. Stilhoff brugte begreberne åndelighed og religiøsitet som med hinanden udskiftelige størrelser. Eftersom mænd generelt var mere religiøse end kvinder, var Vilhelmi Møllers religiøse, fremadtænkende og næsten altruistiske motiver et tydeligt tegn på hans mandlighed. *“Den mandlige Type hos ham viser sig ikke blot ved selve Mordet [...], men ogsaa i selve Motiverne dertil.”*⁶⁵

Psykiateren Knud Pontoppidan, der havde været i kontakt med Vilhelmine Møller, da hun kort inden anholdelsen

var indlagt på hans afdeling på Kommunehospitalet, havde også sine forestillinger om, hvordan normale mænd og kvinder var. Dette kom bl.a. til udtryk i en forelæsning hvor han blandt andet talte om Vilhelmine Møller og optegnede "Afarter af Androgyni",⁶⁶ det vil sige sociale former for hermafroditisme. Han mente, at alle læsere ville kende til sociale hermafroditter som eksempelvis "Mænd, der hverken spille Kort eller tale Politik, men sy og strikke. Kvinder hvis Holdning og Bevægelser ere maskuline lige til Haandskriften; Mænd, der ere sky og bly af Væsen, yndefulde i Stillinger, Blik og Miner indtil det smægtende og kokette. [...] Kvinder, hvis hele Karakter bærer Præg af mandlig Aktivitet og kraftigt Initiativ; Mænd, hvis uselvstændige Personlighed synes støbt i kvindelige Former. Kvinder, der ere som skabte til at byde og som i Forholdet til Andre bliver de overlegne, ja de beskyttende; Mænd, hvis Natur det er at underordne sig og lade sig styre."⁶⁷ Pontoppidan tilføjede, at de forskellige former for social hermafroditisme, som han i øvrigt mente, var almindeligt forekommende hos begge køn, ikke behøvede at have noget at gøre med ydre fysiske misdannelser. Ved at beskrive, hvordan ikke alle faldt inden for det normale, markerede Pontoppidan indirekte en opfattelse af, at det var mandligt bl.a. at udøve kraftigt initiativ og kvindeligt bl.a. at være yndefuld og uselvstændig, men med begrebet om social hermafroditisme giver han alligevel udtryk for et mindre entydigt kønsbegreb end Stilhoffs.

Vilhelmine Møller blev ofte beskrevet som en forstandig kvinde. Hendes ven, børnehjemsmanden Carl Christensen, fortalte efter mordet i en artikel i sit blad, *De Hjemløse*, at "hendes klare Forstand, hendes Færdighed i at udtrykke sig i Korthed og med Fynd" altid gjorde en samtale med hende interessant.

Kvindebladsredaktøren Johanne Meyer beskrev hende som et begavet menneske. Godt nok var hun frastødende i sit ydre, men "hun tænkte klarere og dybere end de fleste".⁶⁸ Og 'de fleste' var her både kvinder og mænd. Politikens journalist nævnte ligeledes, at Vilhelmine Møller havde udvist "ikke blot en sjældnen Energi, men tillige en ualmindelig klar Forstand".⁶⁹ Det var kort sagt muligt at beskrive en enkelt kvinde som energisk og klog. På den anden side var det også muligt som Stilhoff at argumentere for, at disse egenskaber var nogle, der tilfaldt mænd og kun mænd. Således var der også med hensyn til åndrighed og initiativkraft mange forskellige holdninger til, hvad der var kvindeligt og mandligt. Kønnenes karakter var altså også på disse områder til forhandling.

Kønsbestemmelsen

Den retsmedicinske undersøgelse af Vilhelmine Møller havde nok overrasket de to læger Gædeken og Stadfeldt. Kønsdelene så ved en overfladisk betragtning kvindelige ud, thi der var "en Hudfold paa hver Side og en Spalte i Midten", men undersøgte man dem nærmere, opdagede man, at naturen havde spillet et puds. I begge hudfolder fandtes der nemlig en testikel, der lod sig skyde opad og udad. "De to Hudfolder viste sig altsaa at være de to Sidehalvdele af en fra Fosterlivet spaltet Pung – Scrotum – og paa det Sted, hvor de opad stødte sammen fandtes et lille mandligt Lem af Tykkelse som en Mellemfinger og hen ved en Tommes Længde, forsynet med en tydelig Glans".⁷⁰ Det, at Vilhelmine Møller havde testikler, afgjorde for de to læger spørgsmålet om kønnet, tilstedeværelsen af testikler var nemlig et "sik kert Tegn" på, at hun var mand. At lade kønskirtlerne afgøre kønnet hos personer af umiddelbart tvetydigt køn var ikke ual-

Vilhelmi Møller fik ikke det mere mundrette navn Vilhelm. (Politihistorisk Museum).

mindeligt i slutningen af 1800-tallet,⁷¹ men der er intet i lægernes udtalelser, der tyder på, at man havde foretaget en kirurgisk undersøgelse, der kunne have påvist eventuelle æggestokke.⁷² Sandsynligvis ville man have anset det for alt for risikabelt – en sådan undersøgelse kunne medføre døden, og det hændte derfor ofte, at man ventede med dem til ved obduktionen.⁷³ Påvisningen af de mandlige kønskirtler var altså tilstrækkeligt til at afgøre kønnet, selvom man ikke havde undersøgt, om patienten tillige havde kvindelige kønskirtler. (Hvis lægerne delte Stilhoffs opfattelse af de to køn, må det have været en lettelse at opdage, at Vilhelmine Møller var mand, så en kvinde alligevel ikke havde begået en forbrydelse, der krævede både utøjlede seksuelle drifter og mandsmod). Som *Politiken* udtrykte det: “*Vilhelmine Møller var ikke Kvinde, heller ikke Hermafrodit, men en Mand – ganske vist noget abnormt udviklet, men dog absolut et Mandfolk.*”⁷⁴

Fra 22. december 1893 var Vilhelmine Møller også juridisk set en mand. Hun havde altid selv været bevidst om, at hendes “*Kjønorganer var abnormt dannede,*” men havde ikke forinden lægernes undersøgelse betvivlet, at hun var kvinde.⁷⁵ Vilhelmi Møller indledte sin ’selvbiografi’ med sætningen: “*Dersom jeg skulde give mig selv et Navn eller Benævnelse, som jeg mente kunde passe paa mig og mit Liv, skulde det være: Dobbeltmennesket, thi som jeg i det ydre er noget dobbelt, saaledes er jeg ogsaa i det indre.*”⁷⁶ Der havde været tider, forklarede han, hvor de mandlige dådriige kræfter blev de rådende i hans virke, og der havde været andre hvor det “*kvindelige, ømme, blide, stille og kærlige fik Overtaget*”. Han tilføjede, at de perioder, hvor det kvindelige havde været det dominerende, havde været de bedste i hans liv.⁷⁷ Eftersom lægerne anså ham for “*absolut et Mandfolk*” var han desuagtet

tvunget til at vænne sig til tanken om, at det kvindelige måtte træde tilbage for det mandlige. Der er ikke noget, der tyder på, at køns- og identitetsskiftet skete mod hans vilje. Alligevel syntes han nok ikke, i al fald ikke i begyndelsen, at det var en let forandring. I et brev til sin sagfører skrev han for eksempel: “*To ting har jeg, som jeg inderlig beder Dem gøre for hvad De kan, nemlig: at jeg bliver fri for at komme paa hospitalet, da det er saa svært hele sit liv at være til beskuelse; jeg er saa træt, saa træt. Dernest: fri for flere forhør; da forhør er en stor sjælelidelse, og dertil vil saa komme, at jeg vil blive stillet frem i denne nye skikkelse, som ikke vil gøre lidelsen mindre.*”⁷⁸

På denne baggrund kan det forekomme næsten nådesløst og i tråd med det billede, Foucault og andre har tegnet af samtiden, at foranledige et kønsskifte hos en person, der følte sig som et dobbeltmenneske. Men udsagnene fra de to læger, der udtalte sig om køn i forbindelse med Vilhelmi Møller, afspejler hverken enighed eller en stædig insisteren på et utvetydigt biologisk funderet køn.

Én krop – ét sandt, biologisk køn?

Henrik Stilhoff og Knud Pontoppidan, som begge havde udtalt sig om de to køns karakteristika i forbindelse med Kanasagen, knyttede tillige kommentarer til køn og tvekøn på et mere abstrakt plan.

Henrik Stilhoff tog som udgangspunkt for givet, at forbryderen var en mand, og gjorde som nævnt sit for at bevise, hvordan Vilhelmi Møllers mandlighed, det sociale køn til trods, slog igennem i den forbrydelse, han havde begået. Han mente således, at en persons sande biologiske køn ville komme til udtryk uanset opvækstforhold. Ikke desto mindre havde Stilhoff problemer med at fasthol-

de en helt entydig kønsopfattelse. I en fodnote anførte han således: *“Det maa vel haves in mente, at uagtet den retsmedicinske Undersøgelse bestemt udtaler, at Arrestanten er Mand, ikke Kvinde kan det dog ikke forstaas uden “med Modifikation”. Et Individ, der har levet 38 [sic] Aar som Kvinde kan ikke i psykologisk Henseende ved saadant Dekret forvandles til en Mand, men maa blive det, man med et fortræffeligt Udtryk paa jysk kalder en ‘Huerken’”*.⁷⁹ Stilhoff mente endog, at Vilhelmi Møller på grund af de naturlige konsekvenser af en sådan kønsforvirring burde frifindes. Havde man i Danmark haft et retssystem med brug af jury *“vilde vi sandsynligvis som Medlem af Juryen i denne Sag afgive et ‘Ikke skyldig’*.”⁸⁰ Om end han sandsynligvis ikke direkte eller med de ord ville have erklæret det, var Stilhoff således delvis åben for, at kønnet og de hhv. mandlige eller kvindelige personlighedstræk hos en person også var socialt betingede.

Knud Pontoppidans bekendtgjorde ligeud, at kønnet efter hans opfattelse i høj grad var socialt betinget, samt at ingen mennesker i virkeligheden var fuldstændigt kvindelige eller rent mandlige. For det første, mente han, var det en *“Kendsgerning, at der forekommer Væsener, der ere sammensatte af baade mandlige og kvindelige Elementer, samt, hvad der er vigtigere, at der er Tilfælde, hvor Spørgsmaalet ikke med Sikkerhed kan besvares”*.⁸¹ For at forstå dette, var det i Pontoppidans øjne nødvendigt at se på menneskets oprindelse på to planer. Dels evolutionistisk, idet racen i tidernes morgen var tvekønnet, dels oprindeligt, forstået som mennesket i fosterstadiet. I de første måneder af fosterstadiet var mennesket nemlig tvekønnet, idet genitalierne hos begge køn udviklede sig fra samme udgangspunkt. Der fandtes, forklarede Pontoppidan, mange individer, der bar præg af rester fra denne tvekøn-

nethed i deres krop, sind og seksualitet. Man kunne være fysisk dannet med elementer af begge køn, man kunne have tendenser, der almindeligvis tilfaldt det andet køn (mænd, der holdt af at strikke osv.), og man kunne have seksualdrifter, der pegede i retning af ens eget køn. Hermafroditisme var altså et fænomen, der kunne tage mange forskellige former. For det andet, mente han, var vi alle i virkeligheden seksuelt set tvekønnede, for *“en nøje Selviagttagelse lærer os, at vi Alle oprindeligt ere nærmest biseksuelt anlagte. Som Regel er vel Kønsdriftens endelige Retning paa afgørende Maade forudbestemt, og hos de Fleste ledes Driften snart ind paa faste og regelrette Baner under Indflydelsen af Opdragelse, Tilvænnning og Eksemplets Magt”*.⁸² Biologisk set var vi altså i kraft af vor medfødte biseksualitet tvekønnet anlagte, men vor opvækst påvirkede os i de fleste tilfælde til kønslig ensretning. Hos Vilhelmi Møller kom opdragelsens påvirkning ifølge Pontoppidan til udtryk i hans hang til drenge. Den medfødte biseksualitet gjorde, at der i tilfælde med hermafroditter ikke kunne ske *“andet, end at disse Mennesker ved den Maade, hvorpaa de klædes, opdrages og bringes i Samkvem med andre Børn og unge Mennesker, hindres i at erkende deres rette Kønsfæller”*.⁸³

Pontoppidan anså samfundets entydige kønsopfattelse som grundet i sociale motiver. Et individ, skrev han, kunne ikke eksistere i samfundet uden at have et virkeligt køn, for de rettigheder, der tilfaldt de to køn, var uensartede. Der var eksempelvis tilfælde, hvori arv kun tilfaldt mandlige arvinger, og hvis man opdagede, at to ægtepartnere var af samme køn, ville det kunne blive skilsmissegrund. *“Forholdet er det, at man strengt taget og korrektest kunde inddele Menneskene i saadanne, der ere fortrinsvis mandligt organiserede, og saadanne, der fortrinsvis ere Kvinder”*.⁸⁴ Pontoppidan

mente med andre ord ikke, at der fandtes to klart adskilte og forskellige køn. Der fandtes snarere egenskaber, der kunne betegnes som mandlige eller kvindelige, og hvor stærke de respektive egenskaber var hos en person var bestemt af sociale såvel som biologiske faktorer.

Vilhelmine Møller var i retslægerens og lovens øjne utvetydigt en mand. Overordnet set betragtede også både Stilhoff og Pontoppidan Vilhelmi Møller som en mand, men nøjere undersøgelse viser altså, at deres kønsopfattelser var både uensartede og tvetydige. Stilhoff anså kønnet som et biologisk givet faktum, men måtte alligevel erkende, at det sande køn kunne blive forpurret af en opvækst under det forkerte køn. Pontoppidan mente derimod, at alle i større eller mindre grad og på forskellige områder var tvekönnede. I de grænsetilfælde, hvor graden af tvekönnethed blev så stor, at det var problematisk at fastlægge et entydigt køn, afgjorde man det ifølge Pontoppidan af sociale årsager.

Billedet af samtidens læger, jurister med flere som egenrådige skikkelser, der med reference til et fastlagt og snæversynet kønssyn bestemte andre menneskers køn for dem, holder altså ikke helt stik. Heller ikke Alice Dregers argument om, at lægerne i alle tilfælde insisterede på to klart adskilte køn og svor til 'en-krop-et-sandt-biologisk-køn-doktrinen'⁸⁵ passer fuldstændigt på Danmark i perioden. I det mindste modsiger Pontoppidans udtalelser forestillingen om, at alle læger var så ensidige i deres opfattelse af krop og køn.

Læger, hermafroditter og pseudohermafroditter i Danmark

Både Pontoppidans udtalelser og Krafts behandling af patienten K. S. C. (se indledningen) kan virke overraskende, og

man kan derfor være fristet til at spørge, om ikke disse var enestående mht. deres indstilling til hermafroditter. Hvad skete der i andre tilfælde, hvor læger kom i kontakt med personer af umiddelbart tvetydigt køn? For perioden 1844-1914 har jeg foruden artiklerne i forbindelse med Vilhelmine Møller fundet i alt ti tilfælde, hvor hermafroditisme bliver diskuteret på konkret eller abstrakt plan i danske lægevidenskabelige tidsskrifter og bøger. Tilsammen gives der i disse artikler eksempler på ni forskellige danske personer med umiddelbart tvetydigt køn (heraf er den ene Ludvig Krafts patient K. S. C.), og der henvises desuden ofte til tilfælde i Tyskland, Frankrig, Italien og USA.

Alle de danske hermafroditter, der bliver refereret til i disse artikler, blev bestemt til at være enten mand eller kvinde biologisk set, og de fleste læger mente da også, at en person kun kunne have ét køn. Allerede i 1847 lød den indledende sætning i en artikel om den patologiske hermafroditisme "*Foreningen af begge Kjøen i eet Væsen, som man har antaget indtil vore Dage, og det ikke blot som Monstrositet, men som fysiologisk Form for hele Dyreklasser, lader sig slet ikke bringe i Harmoni med Kjønsbegrebet, saaledes som vi er nødt til at opstille det efter en nøje Betragtning af de somatiske og psykiske Forhold hvoraf det maa deduceres.*"⁸⁶ I anden halvdel af 1800-tallet begyndte man i Danmark, inspireret af den tyske hermafroditikspert Klebs, at benytte begrebet 'pseudohermafroditisme,' hvormed man mente personer med misdannelser på kønsdelene, der forårsagede misforståelser angående kønnet. En kvindelig pseudohermafrodit var en kvinde, der blev taget for mand, og omvendt blev mandlige individer, der, som Vilhelmine Møller og Krafts patient, var blevet henregnet under kvindekønnet, betegnet som mandlige pseudoher-

mafroditter.⁸⁷ Også lægen Ricard Blom brugte i 1893 begrebet pseudohermafroditisme, men kommenterede, at det egentlig slet ikke var logisk. Han mente nemlig, at brugen af begrebet pseudohermafroditisme forudsatte eksistensen af ægte hermafroditisme, som i hans øjne for længst var blevet tilbagevist.⁸⁸ Alle individer havde ét entydigt køn, om end der forekom tilfælde, hvor man umiddelbart ville lade sig narre til at tro noget andet. En grundig undersøgelse, mente han, ville eliminere tvetydigheder. Der var en enkelt videnskabsmand, C. Lange, der mente, at ægte hermafroditisme fandtes, men han understregede dog, at det var yderst sjældent og svært at påvise.⁸⁹

Bortset fra Pontoppidan, bekræfter de fleste danske lægers behandling af hermafroditisme således Alice Dregers argument om, at 1800-tallets læger insisterede på, at der fandtes to klart adskilte køn, og at alle personer tilhørte enten det ene eller det andet. Præcis hvad, der skulle afgøre kønnet, var der ikke helt enighed om, og de biologiske, psykiske og sociale oplysninger, der i rapporterne blev givet om patienterne, varierede derfor noget. Dog mente de fleste, at tilstedeværelsen af det ene eller andet køns kønskirtler i sidste ende var den vigtigste faktor i kønsbestemmelsen. Men det er, som Ludvig Krafts tilfælde fra Frederiksberg Hospital viser, ikke ensbetydende med, at lægerne altid tvang patienterne til at tilpasse deres juridiske og sociale køn til det biologiske. En anden dansk læge, V. Ellermann, omtalte i positive vendinger behandlingen af et udenlandsk tilfælde af mandlig pseudohermafroditisme, hvor en kvinde inden sit bryllup henvendte sig til en læge for (i lighed med Krafts patient) at blive opereret for brok. Lægen opdagede, at hun havde testikler, men holdt opdagelsen hemmelig for patienten, som giftede sig og levede lykkeligt i sit ægteskab.⁹⁰

Alice Dreger har desuden fundet flere eksempler på læger, som med eller uden patientens viden derom hjalp dem til at få justeret biologien således, at de kunne få lov til at få eller bibeholde det køn, de følte, de tilhørte.⁹¹

Foucault og andre har som vist i indledningen tegnet et billede af behandlingen af de moderne vestlige samfunds kønskonstruktion som uhyre ensidig, og argumenteret for, at pseudohermafroditter blev tvunget til at leve i overensstemmelse med, hvad der blev bestemt til at være deres sande, biologiske køn. De danske historier om hermafroditter bekræfter ikke dette billede. I fem af de ni tilfælde blev det biologiske køn først endeligt bestemt, efter at patienten var død.⁹² Tre af disse var kvinder, der hele deres liv havde levet som mænd,⁹³ til trods for at deres familier i nogle tilfælde havde haft anelser om, at kønnet måske ikke var det rigtige: "*N. N. har stedsfølt sig som Mand og blev 28 Aar gammel gift med en Kvinde. Efter N. N.'s Død er der fra forskellig Side blevet fremsat Formodninger om, at 'han' 'ikke var noget rigtigt Mandfolk', blandt andet skal 'hans' Moder have udtalt dette til Svigerdatteren.*"⁹⁴ Det var altså muligt for personer med tvetydigt køn at leve et helt liv med et andet køn end det, samtidens medicin ville have tildelt dem, også selv om omgivelserne var klar over tvetydighederne. Af gode grunde fik lægernes afsløring af den fejlslagne kønsbestemmelse heller ingen sociale konsekvenser for patienterne. I de to andre tilfælde, hvor kønnet først ved patientens død blev endeligt bestemt, havde kvinder, der ved indlæggelsen blev mistænkt for at være mænd, siden ved obduktionen alligevel vist sig at være kvinder.⁹⁵

En af de personer, der i levende live oplevede at få en anden kønsbestemmelse, var den kvindelige patient, P. F. Hun henvendte sig selv til en læge for at spør-

ge, om det var muligt, at hun i virkeligheden var mand, og hvis det var tilfældet, om hun i givet fald kunne komme til at leve som mand. Lægen fandt ved undersøgelsen, at hendes træk på alle punkter var meget maskuline; og at der i, hvad der måtte formodes at være hendes pung, fandtes to testikler.⁹⁶ Patienten fik det, som hun ønskede det: "*P. F. har nu indleveret ovennævnte Ansøgning om at maatte erklæres for et Mandfolk og nyde et saadants Rettigheder, og, støttet paa ovennævnte Attest fra vedkommende Læger, har det kongelige Sundhedskollegium ogsaa anbefalet den.*"⁹⁷ Et andet tilfælde nævnes blot kort i artiklen om P. F. Vedkommende var mandlig pseudohermafrodit, men det er uklart, om han havde levet som mand eller kvinde, indtil det biologiske køn blev et lægeligt spørgsmål og derfor også, om han måtte skifte køn fra kvinde til mand efter at have været i kontakt med lægerne.⁹⁸ I et tredje tilfælde konstaterede en læge sin patients impotens samt kvindelige udseende og personlighed uden at foretage undersøgelser af, om de leger, man kunne mærke – ikke i pungen, men ovenfor – virkelig var testikler.⁹⁹ Det fjerde og sidste tilfælde, hvor patienten var i live, da kønnet blev et lægeligt spørgsmål, var Krafts patient, der end ikke blev underrettet om, at lægerne mente, at hun var mand og derfor beholdt sit kvindelige køn. Blandt de ni danske historier er der således ingen tilfælde, hvor patienten med sikkerhed er blevet tvunget til at skifte køn. Det gængse billede af lægernes ensidige og tvangsbaseerede behandling af hermafroditter krakelerer dermed, hvis det holdes op mod den danske empiri på området.

Læger og videnskabsfolk havde tilsyneladende mange forskellige opfattelser af køn og tvekøn, og de handlede ofte uensartet i forhold til personer

af tvetydigt køn. Denne konstatering stemmer overens med, hvad sagen om Vilhelmine Møller vidner om. Plejemoderen, der begik en forbrydelse af den mest grusomme karakter og siden viste sig at være mand, fik samtidigt intellektuelle og andre til at ekspliciterede deres kønsopfattelser. Analysen af udsagnene har vist, at indholdet i kønskategoriene var til forhandling, blandt såvel læger som lægfolk. Det var imidlertid ikke alt, der blev sat spørgsmålstegn ved. Viden om, at kvinder i modsætning til mænd havde en enten natur- eller gudgiven moderfølelse, var der tilsyneladende ingen, der betvivlede. Slaget stod i højere grad om, hvorvidt kvinder og mænd i lige stor grad besad seksuelle drifter, åndrighed og initiativkraft. Et andet hovedtema i forhandlingerne var spørgsmålet om, hvorvidt køn primært var socialt eller biologisk betinget, og om der var to klart adskilte køn. Her mente en læge, at biologien var afgørende, og at biologien var entydig, men at der alligevel var rum for, at opvæksten så at sige kunne forvirre biologien. En anden læge mente derimod, at biologien hos alle var tvetydig, men at opvækst som regel gjorde kønnet mere entydigt, og at både det biologiske og det sociale køn var afgørende. Heller ikke her var der altså enighed. Snarere end en manifestation af samtidens faste kønsopfattelser, er historien om Vilhelmine Møller et bevis på den kontinuerlige forhandling om, hvad det vil sige at være kvinde eller mand. Sagen om Vilhelmine Møller og kilderne til andre hermafroditter i perioden 1844-1914 punkterer ikke alene billedet af de moderne vestlige samfund og læger som insisterende på et fastlagt og entydigt kønssyn; de understreger, at der fandtes mange forskellige måder at tale om og handle på i forhold til kønsspørgsmål.

Hvad der videre skete Vilhelmi

Da Vilhelmi Møller kom til Vridsløselille noterede man, at han var bedrøvet, men det lader ikke til, at han i løbet af sit ophold gjorde sig yderligere bemærket.¹⁰⁰ I de første år havde han haft virke som skrædder, og fra 1902 blev han bogbinder for fængslet. Hans helbred fejlede sjældent noget i den tid, han sad i Vridsløselille. Han fik kun lægebehandling tre gange, og speciel forplejning otte gange.

Efter 11 år i Vridsløselille statsfængsel fik Vilhelmi Møller en ny chance, idet han 1. december 1905 af kongelig resolution blev benådet for reststraffen.¹⁰¹ Elleve dage senere var han på fri fod. Det fortælles, at han under hele fængselsopholdet via korrespondance havde bevaret kontakten til en af de kvindelige fangevogtere, Agnes Anna Margretha Juliane Larsen (1858-1925), der havde taget sig af ham i kvindearresten, indtil han i januar 1894 var blevet overført til mandfolkearresten på Christianshavn. Efter sin løsladelse tog Vilhelmi Møller navnet Frederik Vilhelm Schmidt og giftede sig med frøken Larsen.¹⁰² Parret levede i København, og efter sigende bidrog Frederik Schmidt til deres fælles husholdning ved at arbejde som bud for den sagførervirksomhed, hvor hans tidligere sagfører Bernard Shaw var ansat. Da hr. og fru Møller blev for gamle til selv at tjene livets brød, fik de plads i Vartov, et hjem for fattige og syge, indtil hustruen døde. Frederik Vilhelm Møller endte sine dage hos nogle slægtninge i 1936, da var han 96 år.¹⁰³ *“Det fortælles om ham, at han i sine vaner forblev en mærkelig blanding af mand og kvinde. Man så ham f. eks., når han skulle over gaden i regnvejr, beslutsomt løfte op i det ene bukseben, formodentlig i erindringer om de lange gammeldags kjoler, han tidligere havde båret.”*¹⁰⁴

Noter

1. J. Mourier: Meddelelse fra Frederiksberg Hospitals Afd. A (Overkirurg Ludvig Kraft): Et Tilfælde af Pseudohermafroditismus masculinus, Hospitalstidende, 54, 1911, s. 881.
2. J. Mourier: Et Tilfælde af Pseudohermafroditismus masculinus (se note 1), s. 884.
3. J. Mourier: Et Tilfælde af Pseudohermafroditismus masculinus (se note 1), s. 884. Det er uklart, om patientens testikler blev bortopererede.
4. Michel Foucault: "Introduction" i Herculine Barbin: Being the Recently Discovered Memoirs of a Nineteenth-Century French Hermaphrodite. Pantheon Books, New York, 1980, s. vii-ix.
5. Se fx Karin Lützen: Byen Tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København, 1998, s. 371-390. Også Bente Rosenbeck har skrevet kort om Vilhelmine Møller i afhandlingen Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980, 1987, s. 101-104. Senest er dele Vilhelmine Møllers historie blevet fortalt af Nils Thorsen i Politiken, 23. februar 2003 under overskriften "Fra byens glemmebog: Dobbeltportræt: Vilhelmines hemmelighed", og her er altså endnu en artikel om hende.
6. Bente Rosenbeck: Kvindekøn (se note 5), s. 104.
7. Fx Alice Domurat Dreger: Hermaphrodites and the Medical Invention of Sex, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1998, s.16.
8. Alice Domurat Dreger: Hermaphrodites (se note 7), s. 106. Min oversættelse. Konstruktionen af to og kun to klart adskilte køn samt omstanden til dette kønssyn diskuteres også i Julia Epstein og Kristina Straub (red.): Body Guards. The Cultural Politics of Gender Ambiguity, New York & London: Routledge, 1991.
9. Begrebet forhandling bruges naturligvis her i overført betydning. Forhandlingen foregår i denne betydning altså ikke mellem bestemte definerede partnere i en konkret situation med det formål at finde et kompromis eller en løsning.
10. Sådan lyder alle de samtidige beskrivelser af hendes udseende.
11. Det billede tegnede hun selv, hendes venner og dagspressen af hende.
12. Dette fremgår flere steder i dagspressen,

- lægevidenskabelige artikler mv. samt i Højesteretstidende. Se fx Ukendt: Højesteretssagfører Asmussen contra Vilhelmi Møller (Def. Shaw). Højesteretstidende 38, 1895, s. 292-304, s. 293.
13. Bl.a. Kvinden og Samfundets redaktion: Børnehjemssagen, Kvinden og Samfundet, 1892, s. 180-182 og Carl Christensen: Kana, De Hjemløse, 1893, 58-61.
  14. Vilhelmine Møller: 'Kanas' 1ste Afdeling, Samaritanen 3, 5. oktober 1892, s. 337-339; Vilhelmine Møller: Børnehjemmet 'Kana', Hvad vi vil, 23. oktober 1892, og Vilhelmine Møller: Hvad skal et Børnehjem stile efter? De Hjemløse 1892, s. 126-130.
  15. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (Kanasagen), Bibliotek for Læger 5, 87, 1895, s. 210-235., 211 og Højesteretstidende (se note 12), s. 293.
  16. Det fremgår af et forhør med Madam Sjøgren i Skads Herreds Politiprotokol.
  17. "Volmer" fra retsakterne. Der er desværre ikke forfatter på, men beskrivelsen af Volmer som en lastefuld dreng går igen mange steder.
  18. Brev til Madam Sjøgren, i Skads Herreds Politiprotokol.
  19. Volmer Christian Sjøgrens dødsattest i retsakterne.
  20. Vilhelmine Møller: brev til Madam Sjøgren, dateret 6/3 1893, overdraget til Skads Herreds Politi og siden til Højesteret, Vilhelmine Møllers sagsmappe, Rigsarkivet (herefter RA)
  21. Vilhelmine Møller: Brev til Madam Sjøgren (se note 20).
  22. Højesteretstidende (se note 12), s. 294.
  23. H. F. Møller: En Indsigelse. Bibliotek for Læger, 5, 87, s. 245 og Højesteretstidende (se note 12), s. 303 og Højesteretstidende (se note 12), s. 294.
  24. Højesteretstidende (se note 12), s. 294.
  25. Højesteretstidende (se note 12), s. 294-295.
  26. Forhørsprotokollerne fra Odense Herred, Vester Flakkebjerg Herred samt Meersløse og Tudse Herred, Vilhelmine Møllers sagsmappe, RA.
  27. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 213.
  28. I Et Par Bemærkninger, Vilhelmine Møllers sagsmappe, RA.
  29. Politiken 7. april 1893.
  30. Højesteretstidende (se note 12), s. 297-301.
  31. Politiken, 5. april, 1893.
  32. Politiken, 5. april, 1893.
  33. Politiken, 11. april 1893.
  34. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 211.
  35. Politiken, 23. juni 1893.
  36. Bevillingen daterer den 22.12. 1893, Vilhelmine Møllers sagsmappe, RA. Jeg følger den samtidige juridiske betegnelse og herefter omtale personen i femininum, når det drejer sig om tiden inden det juridiske kønsskifte og i maskulinum efter kønsskiftet. I dokumentet fra politiet er der opgivet en fejlagtig dato for bevillingen.
  37. Socialdemokraten 1894, 6. januar.
  38. Et par bemærkninger nedfældet efter, man havde læst sigtelsen op for ham. Vilhelmine Møllers sagsmappe, RA.
  39. Højesteretstidende (se note 12), s. 292.
  40. Resumé i Socialdemokraten 1894, 23. juni.
  41. Sygejournalen fra fængslet, Sygejournaler fra Vridsløselille Statsfængsel, Landsarkivet (herefter LA).
  42. Politiken 5. april 1893.
  43. Genoptrykt i Vilhelmine Møller: 'Kanas' 1ste Afdeling (se note 14).
  44. Carl Petersen: Børnehjemmet "Kanas" 1ste Afdeling, del 2, Samaritanen 1892, 23. oktober., 5, 3, s. 399-342.
  45. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 220.
  46. "Lidt Selvbibliografi," i Henrik Stilhoff: Læger og Jurister, Naturen og Mennesket, 1896, s. 227-258, 243.
  47. "Lidt Selvbibliografi," i Henrik Stilhoff: Læger og Jurister (se note 46), s. 253.
  48. Politikens udtryk 1893, 5. april og Socialdemokratens 1893, 6. april.
  49. Socialdemokraten 1893, 2. april.
  50. E. W. Frøken Vilhelmine Møller, Hvad vi vil, 23. april. 1893.
  51. Johanne Meyer: Frøken Vilhelmine Møller, Hvad vi vil, 30. april. 1893.
  52. Det er sandsynligt, at Meyer her også refererer til debatten om lovbeskyttet kvindelig prostitution. Om Foreningen imod Lovbeskyttelse for Usædelighed og Kvinders kamp mod Den offentlige prostitution, se Karin Lützen: Byen Tæmmes (se note 5), s. 248-261.
  53. Johanne Meyer: Frøken Vilhelmine Møller (se note 51). I selve teksten står hele dette citat i kursiv.
  54. E.W. Kanasagen, Hvad vi vil, 7. maj, 1893.
  55. Socialdemokraten 1893, 5. april.
  56. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 219.
  57. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Her-

- mafroditisme (se note 15), s. 220.
58. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 220.
  59. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 217. Det er interessant, at Stilhoff tolkede kriminalstatistikken således. Af en præsentation i Kvinden og Samfundet af dele af kriminalstatistikken fra 1892 (Stener Grundtvig: Kvinden som Forbryder, Kvinden og Samfundet, 1892, s. 153-58, 154-55) fremgår det, at kvinder generelt blev dømt langt sjældnere end mænd – ikke blot, når det gjaldt mord, men på alle områder. Men af alle domme over kvinder, var over 2 % for mord, hvorimod det tilsvarende tal for mænd var ca. 1,20 %. Denne pointe var Stilhoff ikke opmærksom på – måske fordi den ikke var helt i tråd med hans forestilling om den kvindelige mangel på initiativ, styrke og energi.
  60. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 221.
  61. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 222.
  62. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 221.
  63. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 217.
  64. Fra Vilhelmine Møller: "Lidt Selvbiografi," Vilhelmine Møllers sagsmappe, RA.
  65. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 216.
  66. Knud Pontoppidan: Hermafroditisme, Retsmedicinske Forelæsninger og Studier – Første Række, København, 1907, s. 78.
  67. Knud Pontoppidan: Hermafroditisme (se note 66), s. 79.
  68. Johanne Meyer: Frøken Vilhelmine Møller (se note 51).
  69. Politiken 1893, 5. april.
  70. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), s. 212.
  71. Se afsnittet om læger, hermafroditter og pseudohermafroditter i Danmark.
  72. Jeg har forgæves forsøgt at få fat i Sundhedskollegiets udtalelse efter Gædekens og Stadfeldts undersøgelse af Vilhelmine Møller.
  73. Pontoppidan skrev, at man i mange tilfælde først ved dissektionen kunne afgøre, hvilket køn de indre kønskirtler tilhørte. Se Knud Pontoppidan: Hermafroditisme (se note 66), s. 75. Af alle de danske lægevidenskabelige om hermafroditisme artikler, jeg har fundet, var der kun én, der rapporterede laparotomi af patienten. Laparotomien blev kun foretaget, fordi patienten led af underlivssvult. Patienten døde fire dage efter operationen. Se Richard Blom: Et Tilfælde af Pseudohermaphroditismus femininus externus (Klebs), Gynækologiske og Obstetriske Meddelelser, 1893, 10. bind. Det var ikke ualmindeligt, at obduktion af hermafroditter ledte til revidering af kønsbestemmelsen (se nedenfor).
  74. Politiken 1894, den 4. marts.
  75. Højesteretstidende (se note 12), s. 293.
  76. Vilhelmine Møller: "Lidt Selvbiografi" i Henrik Stilhoff: Læger og Jurister (se note 46), s. 241.
  77. Vilhelmine Møller: "Lidt Selvbiografi" i Henrik Stilhoff: Læger og Jurister (se note 46), s. 242.
  78. Vilhelmine Møller: Brev til Shaw i Vilhelmine Møllers sagsmappe, RA.
  79. Henrik Stilhoff: Et Tilfælde af mandlig Hermafroditisme (se note 15), i note s. 218. Han gentog denne bemærkning i en fodnote i Stilhoff: Læger og Jurister (se note 46), s. 230.
  80. Stilhoff: Læger og Jurister (se note 47), s. 231.
  81. Knud Pontoppidan: Hermafroditisme (se note 66), s. 72.
  82. Knud Pontoppidan: Hermafroditisme (se note 66), s. 80.
  83. Knud Pontoppidan: Hermafroditisme (se note 66), s. 82.
  84. Knud Pontoppidan: Hermafroditisme (se note 66), s. 72.
  85. Alice Dreger: Hermaphrodites (se note 7), s. 110.
  86. Rasmus Schmidt: Om den patologiske Hermaphroditisme, Bibliotek for Læger, 1847, s. 241-262, 241.
  87. For eksempel på definition, se Johannes Fibiger: Bidrag til Læren om den kvindelige Pseudohermafroditisme, 1910, s. 4.
  88. Richard Blom: Et Tilfælde af Pseudohermaphroditismus femininus (se note 73), i note på s. 199.
  89. C. Lange: Almindelig Patologisk Anatomi, København 1897, s. 932-934.
  90. V. Ellermann: Den retsmedicinske Bedømmelse af Hermafroditterne. Ugeskrift for Læger 76, 1994, nr. 46.
  91. Alice Dreger: Hermaphrodites (se note 7), 120-122.
  92. Dette gælder de tre tilfælde rapporteret af Johannes Fibiger: Bidrag til Læren om den kvindelige Pseudohermafroditisme (se note

- 88); tilfældet rapporteret af Richard Blom: Et Tilfælde af Pseudohermaphroditismus femininus externus (se note 73) og tilfældet rapporteret af I. U. Gerdes: i Et Tilfælde af Pseudohermaphroditismus femininus externus, Hospitalstidende 1913, nr. 47, s.1391-1397.
93. Den ene nåede dog kun at blive 6½ uge gammel. Johannes Fibiger: Bidrag til Læren om den kvindelige Pseudohermafroditisme (se note 87), s. 14.
94. Johannes Fibiger: Bidrag til Læren om den kvindelige Pseudohermafroditisme (se note 87), s. 47.
95. Richard Blom: Et Tilfælde af Pseudohermaphroditismus femininus externus (se note 73) og I. U. Gerdes: i Et Tilfælde af Pseudohermaphroditismus femininus externus (se note 92).
96. C. Otto: Et Mandfolk, der indtil sit 26de Aar blev betragtet og opdraget som et Fruentimmer, Bibliothek for Læger, s.344-349, 347.
97. Redaktøren af Bibliothek for Læger, s. 349.
98. C. Otto: Et Mandfolk, der indtil sit 26de Aar blev betragtet og opdraget som et Fruentimmer (se note 96), s. 348.
99. Kammeraad Milkich: Tilfælde af medfødt Impotens, Bibliothek for Læger, 1846, 309-310.
100. Sygejournalen, LA.
101. Dokument fra Politihistorisk Museum.
102. Karin Lützen: Vilhelmine Møller, Dansk Kvindebiografisk Leksikon, www.kvinfo.dk/side/171/bio/1191.
103. Afslutningen bl.a. er baseret på Tage Jensen: Wilhelmi Møller i Tage Jensen: Danske Kriminal­sager 1838-1938 1942, s. 191-94. og Kristian Albrechtsen: Wilhelmi, den mærkelig plejemoder i Kristian Albrechtsen: Femti danske kriminal­sager fra vor tid, 1957, s. 101-104. Jeg har desværre ikke haft mulighed for at dobbelttjekke disse kilders troværdighed på alle punkter, derfor den forbeholdne udtryksform.
104. Kristian Albrechtsen: Femti danske kriminal­sager (se note 103), s. 104.

Den nordeuropæiske oplysning

Kasper Risbjerg Eskildsen

Fortid og Nutid, marts 2005, s. 25-38

Oplysningen i Tyskland og Skandinavien anses ofte som en kulturimport fra Frankrig eller England. Denne artikel argumenterer for at der fandtes en særlig nordeuropæisk variant af oplysningen, der adskilte sig fra oplysningen på resten af kontinentet. I Nordeuropa var oplysningsbevægelsen tæt knyttet til universiteterne og de fleste betydningsfulde oplysnings-tænkere var universitetsprofessorer. Oplysningen var statsbetalt og ikke særlig oprørsk eller samfundskritisk. Kritik blev erstattet af selvkritik. Historie, moralfilosofi og jura var vigtigere end naturvidenskab. Ligesom deres kolleger i Vesteuropa, ønskede oplysningstænkere i Nordeuropa at fremme tolerance, fordomskritik og individuel autonomi, men deres midler til at nå målet var forskellige.

Kasper Risbjerg Eskildsen, f. 1972, ph.d., Carlsberg-forskningsstipendiat ved SAXO-Instituttet, Afd. for Historie, Københavns Universitet. Arbejder med lærdoms- og idehistorie i perioden 1500-1850. Forsvarede i 2003 sin ph.d.-afhandling *The Habit of Enlightenment: Scholars and Scholarly Identities in Northern Germany and Scandinavia 1680-1750*, ved Freie Universität Berlin. Har bla. skrevet "Hukommelse, forglemmelse, dan-nelse", *Rubicon*, 11, 2, 2003, s. 58-69.

I efteråret 1687 skabte den 32-årige *Privatdozent* Christian Thomasius et betydeligt postyr ved Leipzig Universitet.¹ Thomasius, der også var praktiserende advokat i byen, havde udbudt en forelæsningsrække under den provokerende titel: *Welcher Gestalt man denen Frantzosen in gemeinen Leben und Wandel nachahmen solle?* (Hvorledes bør man efterligne de franske i daglig gøren og laden?). Som grundbog havde han udvalgt en fransk oversættelse af den spanske jesuit Baltazar Gracians hofbog.² Men ikke nok med det.

Under forelæsningerne var Thomasius ikke ikklædt universitetets sorte kåbe og hat, men trådte frem med fuld allongeparyk, knæbukser, kniplinger og kårde. Han forelæste ikke i en af universitetets auditorier, men offentligt på en af byens pladser. Han forelæste på tysk frem for på latin. I de følgende år vakte Thoma-

sius yderligere forargelse ved gentagende angreb på den Lutherske ortodoksi, indtil han i 1690 blev tvunget i eksil i Halle i Brandenburg. Den franske syge synes at være kommet til Nordeuropa, med alle dens onder: forfængelighed, hedonisme, verdslighed, individualisme, magt- og religionskritik. Thomasius fremstod som det tyske svar på Bayle.

Vil man fornemme hvilke stærke følelser både pro et contra, Thomasius' oprør vakte, så behøver man blot læse den holstenske præst Siegfried Bentzen. Et af Thomasius' satiriske angreb var rettet imod den danske hofprædikant Hector Gotfred Masius,³ og i 1692 svarede den danskertro Bentzen igen med skriftet *Christianus minime christianus*. Bentzen erklærede:

"Magister noster Thomasius, på folkesproget mester Thomas (som de kal-

Christian Thomasius i fuldt ornat med allonge-paryk og kniplinger på et kobberstik, fremstillet i Halle i 1690'erne. Teksten under stikket erklærer: "Således står den skønne helt; imod hvem så mange kæmper; hvis fjer og mod aldrig er knækket; der har dæmpet størstedelen af pædanteriet; som den lærde verden stadig hylder som et vidunder. Han er det værdifulde hoved, som musesædet i Halle takker for sin grundlæggelse gennem hans sande omsorg. Han er manden der ikke skjuler sig for nogen! Og således siger jeg: sådan ser Thomasius ud". Gengivet fra J. Jordan og O. Kern: Die Universität Wittenberg, Halle vor und bei ihrer Vereinigung (Halle, 1917).

der ham i æde- og drikke kollegierne i Leipzig), bør imidlertid vide, eller i det mindste fortælles, at en alen indeholder fire fjerdedele på landet såvel som i byen. Selvom nogle unge mennesker ved universitetet, der stadigt har skolestøvet i øjnene, anser ham for vores århundredes helt og verdens lys [...] så findes der dog folk andetsteds, der kan genkende falske mønter. [...] Jeg har godt nok hørt at Thomasius i Halle gør sig stor med titler, som råd og professor. Men mens jeg af hjertet

beklager at disse smukke æresnavne er blevet smidt i møget og at et så fint og kosteligt halsbånd er blevet hængt på ham, der kommer fra svinestien, så trøstes jeg dog her af den gamle filosofiske regel: Prædikaterne er således, som det tillades af deres subjekt".⁴

For Bentzen var der ingen tvivl. Thomasius var en falsk oplyser, som den letlevende ungdom anså for verdens lys – lux mundi. Men under hans glatte og forfinede facade, skjultes kun en stor il-

delugtende fransk lort. At kurfyrsten af Brandenburg havde udråbt ham til råd og professor kunne ikke mildne stanken. Den kongetro lutheranske landsbypræst Bentzen kunne sagtens gennemskue Thomasius' urbane fernis.

Hvis man i stedet for Bentzens hadske udfald, læser Thomasius' egne skrifter fra oprøret i Leipzig, så tegner der sig imidlertid et noget anderledes billede. Thomasius ønskede ikke ukritisk at indføre franske vaner eller tanker, men reagerede blot på at disse allerede fandtes overalt i det tyske samfund. Forelæsningsprogrammet, der annoncerede Thomasius' oprørske forelæsninger, var tydeligvis kritisk anlagt. Programmet åbnede med ordene:

"Mine herrer! Der er ingen tvivl om, som mange allerede har bemærket, at hvis vores forfædre, de gamle tyskere, nu skulle genopstå og komme til Tyskland, så ville det overhovedet ikke forekomme dem at de var i deres fædreland eller sammen med deres landsmænd. De ville snarere forestille sig at de opholdt sig i et fremmed land blandt ubekendte og ganske anderledes mennesker. Så store forandringer er der sket på, jeg vil ikke sige tusinde, men blot nogle få hundrede år. Ikke mindst stod franskmænd blandt dem ikke i særlig høj agtelse, mens i dag alt hos os skal være fransk. Franske klæder, franske spiser, franske husråd, franske sæder, franske synder, ja endog franske sygdomme er helt igennem på mode".⁵

For Thomasius var udviklingen hverken god eller dårlig. Visse franske fornyelser tjente tyskerne, andre – som f.eks. syfilis – gjorde ikke. Thomasius krævede ikke noget endeligt valg mellem tysk og fransk. Han krævede derimod, at hans lærde kolleger ved Leipzigs Universitet skulle tage stilling til den virkelighed de levede i. En virkelighed, der utvivlsomt var blevet mere fransk og verdslig.

Til besvarelsen af spørgsmålet, om der fandtes en særlig nordeuropæisk

oplysningsbevægelse, kommer man ikke uden om Thomasius' 'Leipzig-oprør' i efteråret 1687. Som Max Wundt allerede i 1945 påviste,⁶ så var Christian Thomasius den absolut dominerede figur i den tidlige tyske oplysning. Stort set alle væsentlige tænkere i Nordtyskland omkring 1700 var enten hans elever eller i det mindste påvirket af hans filosofiske program. Det samme var tilfældet i Skandinavien.⁷ Den mest betydningsfulde repræsentant for den tidlige svenske oplysning, Andreas Rydelius, var stærkt inspireret af Thomasius' ideer, og i Danmark blev oplysningen endda båret frem af hans elever. Christian Reitzer, i hvis bibliotek Holberg blev bekendt med den nyere naturretsfilosofi, havde studeret hos Thomasius i Halle. Det samme havde Andreas Hojer. Holberg opsøgte også selv den store mester på en af sine udlandsrejser.

Thomasius' franske flirterier kunne umiddelbart antyde, at det er meningsløst at tale om en særlig nordeuropæisk oplysning. Selvom Thomasius på visse områder tog afstand fra den franske indflydelse, så var selve denne afstandstagen afhængig af den franske udfordring. Som anti-fransk lader man sig jo stadigt definere af det franske.

Den amerikanske historiker Larry Wolff har for nylig argumenteret for at Østeuropa i 1700-tallet blev konstrueret som et modbillede til Vesteuropa. Østeuropa blev det barbariske og uciviliserede modspil til polerede og civiliserede lande, som England og især Frankrig.⁸ Set i dette amerikansk-postmoderne perspektiv kunne Thomasius i sin afvisning af visse dele af den franske livsstil fremstå som "the Other", der påtager sig sin rolle som et forvrænget spejlbillede af "the Self".

I denne artikel opstiller jeg først en modtese til denne tese, for siden forhåbentligt at kunne konkludere med en

mere dækkende og overbevisende syntese. For argumentets skyld fremdrages derfor først de områder, hvor Thomasius og hans elever klart adskilte sig fra oplysningsfilosofferne i Vesteuropa.

Katederopløsning

Et område, hvor Thomasius umiddelbart adskilte sig fra de samtidige franske og engelske oplysningsfilosoffer, var ved valget af scene. Han mødte ikke op i en salon, grundlagde en hemmelig loge eller meldte sig ind i et videnskabeligt akademi, men gav forelæsninger på et gammelt middelalderligt universitet som *Privatdozent*. Det var også valget af universitetet som kritisk platform, der henholdsvis provokerede og begejstrede. Når landsbypræsten Siegfried Bentzen kunne beskyldte Thomasius for at være plattenslager og bedrager, så var det ikke mindst, fordi han på en og samme tid ville være både lærd og hofmand. Herved diskvalificerede han sig både ved universitetet og ved hoffet: "Prædikaterne er således, som det tillades af deres subjekt". Omvendt kunne Thomasius begejstre ungdommen, fordi han talte direkte til den i et sprog, den kunne forstå, og ikke blot fremførte sine synspunkter i et lille lukket selskab.

Thomasius' valg af scene var ikke noget tilfælde. For Thomasius var universitetet nøglen til reform af det omgivende samfund, eller som han udtrykte med en farverig metafor: maven i den lærde og dydige verdens krop.⁹ Så længe maven forblev fordærvet ville kroppen forblive fordærvet. Uden universitetsreform var oplysning en umulighed og universitetet var derfor oplysningens vigtigste kampplads.

På trods af de mange æresbevisninger, privilegier og indtægter som Thomasius efterhånden blev tildelt, så

forblev han på sin post som universitetsprofessor indtil sin død i 1728. De fleste af hans studenter og efterfølgere gik samme vej. Det er karakteristisk, at stort set alle betydningsfulde oplysningsfilosoffer i Nordeuropa var professorer – i det mindste indtil midten af det 18. århundrede. Tænk blot på Holberg og Sneedorff i Danmark. At oplysningsbevægelsen i Nordeuropa var knyttet til de højere uddannelsesinstitutioner – universiteter og akademier – havde mere end blot overfladisk betydning. Den institutionelle tilknytning formede bevægelsens filosofiske profil.

En almindelig postmoderne anklage mod Oplysningstiden er, at filosofierne opstillede en falsk adskillelse af det naturlige og det politiske. De skabte illusionen om den apolitiske videnskab og bandede dermed vejen for videnskabens politiske tyranni. Ifølge adskillige postmoderne filosoffer, fra Lyotard til Latour, så spillede 1600- og 1700-tallets nye videnskabelige metoder og institutioner en vigtig rolle i denne moderne sammensværgelse.¹⁰ En del – mere ædruelige – historiske undersøgelser har i de senere år understøttet analysen. Afpolitiseringen af den videnskabelige debat i de parisiske saloner er f.eks. blevet beskrevet af Geoffrey Sutton.¹¹ Afpolitiseringen af de videnskabelige akademier er blevet beskrevet af Simon Schaffer, Steven Shapin, Mario Biagioli, Lorraine Daston og en lang række af andre især engelske og amerikanske historikere.¹²

Ved de nordeuropæiske universiteter skete imidlertid nærmest det modsatte. Den interne debat om universitetspligten overfor det omgivende samfund, tillod ikke nogen klar afgrænsning mellem det videnskabelige og det politiske rum. De lærde udviste en næsten foucaultsk fornemmelse for det problematiske samspil mellem viden og magt. Kritik blev til selvkritik.

Eklektisk oplysning

Indsigten i egne begrænsninger fandt udtryk i et særegent filosofisk program, hvis centrale begreb var *eklektik*. Alleerede i sit første filosofiske værk *Introductio ad philosophiam aulicam* fra 1688, definerede Thomasius dette program:

"Hvad jeg kalder eklektisk filosofi er en [filosofi], der ikke blot sværger til en enkelt læremesters mund, men samler i sin forstands skattekammer hvad som helst der er sandt og godt fra alverdens læreres munde og skrifter. Og der ikke gør een læres tanker til autoritet, men selv undersøger om denne eller hin læresætning er velbegrundet og selv tilføjer noget af sit eget. Og altså langt mere ser med sine egne øjne end med andres".¹³

Ifølge Thomasius var den tidligere skolastiske filosofis største problem, at den troede, at mennesket kunne finde Guds plan for verden.¹⁴ Dette var ikke muligt. Mennesket ønskede naturligt at forstå, men de guddommelige principper var ikke medfødte og var gået tabt med syndefaldet. På grund af menneskeforstandens begrænsede muligheder ville forskellige mennesker nå forskellige konklusioner på forskellige tidspunkter. Forståelse var enten personlig og baseret på egne erfaringer eller slet ikke tilgængelig. Troen på en enkel, evig og uforanderlig sandhed ville nødvendigvis føre til skabelsen af sekter og splid. I stedet for at drømme om en fremtidig perfekt verden, skulle de lærde lære at samarbejde og koncentrere sig om den verden, de levede i. Eklektisk filosofi var først og fremmest pragmatisk filosofi. Eller, som Thomasius skrev med en slet skjult henvisning til Descartes' ensomme arkitekt-filosof:

"En enkeltstående filosofi, der kan forblive i den samme tilstand, er ikke skabt sådan at den fortjener at blive kaldt en sand filosofi. Derfor bør vi forlige os med

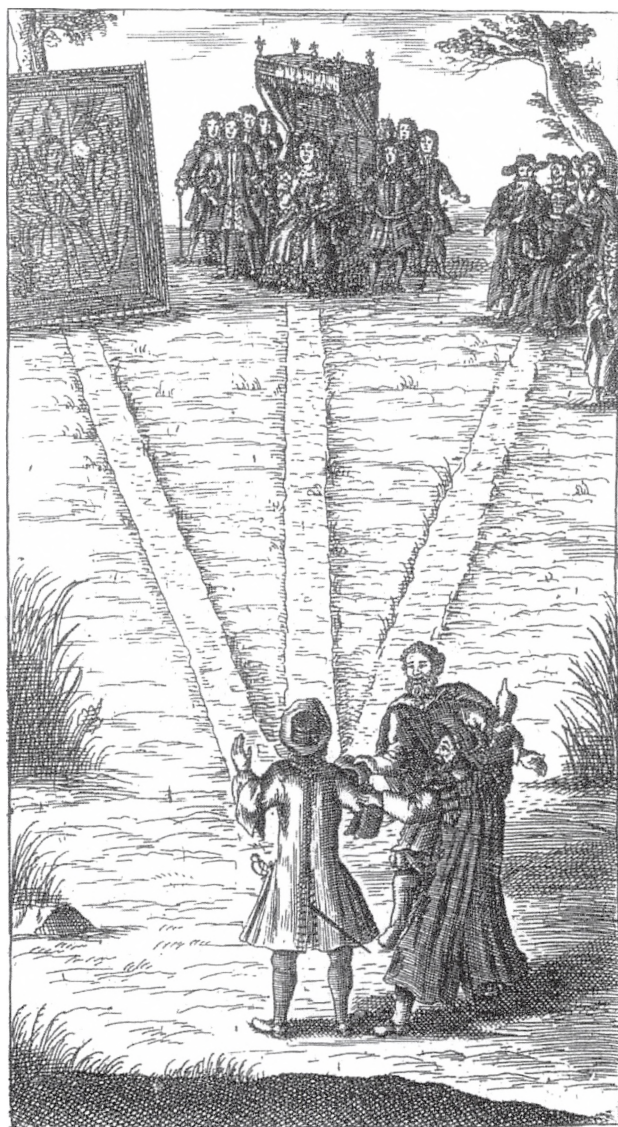
hinanden. Således er det bedre at have et skib, der er velegnet til skibsfart, selvom det her og der på ny er blevet lappet sammen [...] end altid at beholde det samme dårligt sammenhængende skib fuldt med revner og huller. Således er også et palads, der er blevet udsmykket af mange forskellige kunstnere, bedre end en lille slet hytte, skønt denne kun er blevet bygget af få bønder".¹⁵

Thomasius' eklektiske program skulle således skabe et nyttigt og fredeligt alternativ til fortidens filosofiske stridigheder og samtidens franske rationalisme.

Hvorledes denne åbne og pragmatisk filosofiske indstilling blev omsat i praksis kan illustreres ved Christoph August Heumann: den måske mest indflydelsesrige nordeuropæiske lærdomshistoriker i første halvdel af det 18. århundrede. Heumann blev født i 1681 i Allstedt i Tübingen. Hans familie både på faderens og moderens side bestod af lutherske præster, og ikke overraskende forsøgte Heumann selv at gå samme vej. Fra 1699 til 1702 studerede han således teologi og filosofi ved det konservative universitet i Jena. Efter han i 1702 blev magister på en afhandling om duellens principper, indtrådte han som *Privatdozent* ved universitetet og prædikant i universitetskirken. I 1705 påbegyndte Heumann sin *grand tour*, der førte ham omkring i Nordtyskland og Holland. Alt synes således at være i sin bedste orden. Heumann var godt på vej til at fortsætte familietraditionen.

Kaster man et blik på Heumanns detaljerede optegnelser fra udlandsrejsen i 1705 bliver det imidlertid hurtigt klart, at dette ikke helt var tilfældet.¹⁶ Den 24-årige magister havde valgt adskillige rejsemål, der ikke helt passede i den sædvanlige humanistiske dannelsesrejse.

Et af de første stop på rejsen gik eksempelvis til Darmstadt, hvor Heumann

Titelstikket til Christian Thomasius: Introductio ad philosophiam aulicam, 1688. Træstikket viser middeelvejen mellem cartesianske fordomme og aristoteliske subtiliteter, mellem oprørske filosoffer og selvhævdende skolastikere. Til venstre på stikket ses en ung smuk kvinde, som symbol på den franske filosofis luftige ideer.

Hun er ikke selv tilstede, men repræsenteret på et indrammet billede – sikkert en hentydning til fransk ensidighed og overfladiskhed. Den skolastiske filosofi er illustreret med en gammel og grim kvinde omgivet af sjuskede og snavsede skolemestre. Thomasius' passende kompromis var vist med den sømmeligt påklædt kvinde omgivet af seriøse tyske hofmænd – den dydige eklektiske middevej.

forsøgte at opspore Johann Konrad Dippel. Dippel var en radikal-pietistisk fritænder, der gik under navnet Christianus Democritus. Han var forfatter til et antal stridsskrifter vendt mod den ortodokse lutheranisme, hvori han forkastede både åbenbaringen og sakramenterne. I Giesen, hvor Dippel havde søgt om et teologisk professorat, var han

endog blevet jaget ud af byen af en vred folkemængde. Ikke ligefrem passende selskab for en ung kandidat med ambitioner indenfor kirken.¹⁷

På resten af turen opsogte Heumann et utal af radikale sektarikere, både læge og lærde. I Amsterdam deltog han i kvækernes og mennonitternes gudstjenester. I Franeker besøgte han labadi-

sterne og i Emden igen mennonitterne. Undervejs førte han lange samtaler med alle han mødte og nedskrev grundigt disse samtaler i sine optegnelser.

Af Heumanns samtaler med lærde, er fremgår, at han selv var tilhænger af en slags rationalistisk kristendomsopfattelse, der hævdede fornuftens overensstemmelse med åbenbaringen. En holdning, der også senere fik ham ind i problemer.¹⁸ Men dette brud med den lutherske ortodoksi gør det ikke mindre besynderligt at han ønskede at tale med diverse entusiaster, gendøbere, mystikere og lægprædikanter. F.eks. med Albert Jansen, en uddannet skomager, der var prædikant hos mennonitterne i Emden, som han blandet andet udspurgte om 1600-talsmystikeren Jacob Böhme:

*"Jeg spurgte hvad han syntes om Jacob Böhmes skrifter, hvortil han svarende, at han da indimellem læste i disse, men at han dog ikke kunne bedømme dem, da de var meget utydelige og svære at forstå. Han kunne dog ikke afvise Böhme, da Gud måske havde begavet Böhme med et større lys end ham selv, og at han derfor ikke kunne forstå ham. Han kunne således [heller] ikke tilslutte sig Böhme, fordi han ikke forstod ham."*¹⁹

Heumanns motivation for at opsøge folk som skomageren Albert Jansen, lader sig delvis aflede af hans spørgsmål. Et stadigt tilbagevendende spørgsmål var, hvad sekterikerne synes om Gottfried Arnolds beskrivelse af deres sekt. Arnolds *Unpartheyische Kirchen- und Ketzerhistorie* var udkommet få år forinden, men den var allerede de fleste bekendt. En fransk prædikant blandt labadisterne i Franeker bemærkede ligefrem, at han foretrak den nye hollandske oversættelse, da den indeholdt færre fejl end den kun fem år gamle tyske original. Det er min mistanke, at Heumann selv benyttede bogen som en slags rejse-

fører til undergrunden, da han planlagde sin studierejse.

Ligesom mange af dem Heumann besøgte var Arnold radikal-pietist. Han tog i bogen udgangspunkt i et spirituelt og dermed konfessionsløst historiesyn. Ifølge Arnold havde kirken været i forfald siden antikken. Institutionaliseringen af kirken og fastsættelsen af dogmer havde knægtet den sande følte kristendom, der kun kunne findes blandt udstødte kættere. Ja, Jesus havde selv været kætter. I kirkelige kredse udløste Arnolds bog selvsagt enorm forargelse. Selv pietist-lederen Philipp Spener fandt det nødvendigt at undsige den.²⁰ Blandt oplysningsfilosofferne var bogen imidlertid populær på grund af dens religions- og autoritetskritik og dens fremdragelse af en række hidtil ukendte holdninger og meninger. Thomasius kaldte den ligefrem: *"Den bedste og nyttigste bog næst efter Biblen."*

Heumanns rejseoptegnelser er et eksempel på en oplyst-eklektisk læsning af Arnold. Hans antropologiske feltstudier tjente til empirisk at efterprøve Arnolds beskrivelse af undergrunden. Den ovenfor citerede lidt fjollede samtale om Böhme er et klart eksempel herpå. Arnold var selv inspireret af den store mystiker, og anså ham for faderen til alle nyere kætterske understrømninger. På sin studierejse undersøgte Heumann, om denne opfattelse nu også holdt vand. Det gjorde den nogle steder. Eksempelvis besøgte Heumann den radikale Friedrich Breckling, der var blevet udvist af Flensborg på grund af sine kirkekritiske skrifter og, efter en tid som missionær i Surinam i Hollandsk Guyana, havde slået sig ned i Haag. Breckling berettede at han besad alle Böhmes skrifter og anså dem for bedre end Luthers. Men blandt lægprædikanterne virkede tesen om Böhmes indflydelse altså mindre troværdig.

Heumann var ikke, som Arnold selv, interesseret i sekterikerne fordi disse

nødvendigvis sad inde med den sande kristendomsforståelse. De fascinerede ham, fordi deres holdninger var anderledes. Han var – som postmodernisterne i dag – på udkig efter *différence*. Når han i den religiøse undergrund opdagede personer, hvis holdninger endnu ikke var kendte eller dokumenterede som eksempelvis skomageren Albert Jansens, så var hans referater meget længere, end når han talte med folk, der kun bekræftede, hvad enhver kunne læse sig til.

Heumanns interesse for forskellighed var ikke kun videnskabelig. Den tjente også et oplyst-moralsk formål. Forskelligheden skulle få menneskene til at indse deres egen menneskelighed og derigennem gøre dem tolerante. Som Heumann nogle år senere selv udtrykte det (dog her med omvendt fortegn):

”Den der aldrig har sat foden udenfor Spanien eller Italien, han forestiller sig ikke blot at Lutheranere er forbandede kættere og levende helvedesbrændte – han tror knap at de er rigtige mennesker. Men når han ser sig omkring i verden og på rejser bliver bekendt med tilhængere af alle salgs religioner, så åbnes hans øje. Ligesom han før mente at alle Lutheranere kunne fejle, begynder han nu ligeledes at mene, at også i den romerske kirke er læren om den menneskelige fejlbarlighed mere end sand”.²¹

Historisk oplysning

Det var ikke kun på opdagelsesrejser i den religiøse undergrund, at de nord-europæiske oplysningsfilosoffer søgte forskellighed. En mere normal forgangsmåde var at gå i arkivet og på biblioteket – at eftersøge historiens kringelkroge.

Et af de mest betydningsfulde resultater af de senere årtiers forskning i den tyske oplysningstid, er netop opdagelsen af historievidenskabens enorme betyd-

ning. Som især Notkar Hammerstein og Peter Reill har påvist, så har romantikkens angreb på Oplysningstiden for manglende historiebevidsthed ingen rod i virkeligheden. Omkring 10 pct. af alle bøger trykt i Tyskland i det 18. århundrede faldt under kategorien historie. Omkring 15 pct. af alle tidsskrifter specialiserede sig i historiske emner. De lokale læseselskaber indkøbte i stor grad både bøger og tidsskrifter indenfor kategorien. Bortset fra skønlitteraturen, så oplevede ingen anden genre en større vækst i sidste halvdel af århundredet.²² Interessen for historie var ikke blot kuriøs, men et resultat af oplysningsbevægelsens filosofiske program: eklekticismen.

Jeg vil igen eksemplificere dette med Christoph August Heumann. I Holland mødte Heumann ikke kun diverse sektarikere, men også en del af tidens førende kritikere, blandt andre Pierre Bayle og Jean Le Clerc. Efter sin hjemkomst til Jena begik han den taktiske dumhed at afprøve sine nyvundne kritiske redskaber i afhandlingen *De fato uxoris Loti non miraculoso*, hvori han benægtede, at Lots kones forvandling til en saltstøtte var et mirakel. Sagen forhindrede ham i at gøre yderligere karriere ved universitetet, og han måtte i stedet flytte til Eisenach, hvor han blev inspektør på byens teologiske seminarium. Den kritiske filosofis mulige skadesvirkninger var her ret begrænsede, da seminariet kun havde seks elever, der alle var ældre end Heumann selv.

Frem for blot at dukke nakken og håbe på snart igen at komme ind i varmen, sprang Heumann i Eisenach ud som helhjertet Thomasius-tilhænger. Han udgav blandt andet bogen *Der Politische Philosophus*, og i 1715, 10 år efter sin store udlandsrejse, grundlagde han verdens første filosofihistoriske tidsskrift *Acta philosophorum*.

I første nummer af tidsskriftet redegjorde Heumann grundigt for sammen-

Der
Politische
PHILOSOPHVS,
Das ist,
Sernunftmäßige Anweisung
Zur
Klugheit

Im
gemeinen Leben,

Ehemahls aufgesetzt

Von

C. A. H.

Indes aber

By dieser dritten Auflage verbessert
und vermehret

Von

A. S. P.

Mit Königl. Pohln. und Churf. Säch. allergn. Privilegio.
Frankfurt und Leipzig, 1724.

Zu finden in der Kengerischen Buchhandl.

Titelbladet til 3. udgave af Christoph August Heumann: *Der Politische Philosophus*, 1724 [1714]. På billedet ses øverst fire typer lærde. Forrest til højre den antikke lærde, der foragter verden og lever i askese. Bagerst til højre ses en middelaldermunk, der ligeledes har trukket sig bort fra verden. I midten ses den barokke lærde, der viser sin afsky for sin polerede samtid ved at bære fuldskæg. Yderst til venstre ses den nye oplyste filosof med moderigtig påklædning og fødderne i balletstilling. Over dem erklærer den latinske tekst: "Sjældent skjuler visdommen sig under den snavsede kåbe". Nedenfor ses en professor – yderst til højre – til middagsselskab. Over selskabet påbyder den tyske tekst: "Vær klog som slangerne og uden falskhed som duerne".

hængen mellem historie og eklektisk filosofi. Indledningsvis erklærede Heumann, at han ikke ville fremstille hele filosofihistorien i et lukket system, men fremlægge enkelte informationer styk for styk, så læserne løbende kunne læse tidsskriftet og rette ham, hvis han tog fejl eller havde udeladt væsentlige informationer. Han ønskede på eklektisk vis at komme i dialog med både fortiden og samtiden. Ikke for at overbevise an-

dre, men fordi han erkendte sine egne begrænsninger og fejltagelser. Han afstod endog fra at bestemme reglerne for samtalen.

Gennem samtalen skulle den lærde ikke blot blive et klogere, men også et bedre, lykkeligere og mere tolerant menneske. Når han vandrede i den eklektiske filosofihistories have, ville han lære "at udstå de paradoksale sandheders glans".²³ Han ville overkomme frygten for det skjul-

te og det ukendte. Han ville forstå, at alle filosoffer var mennesker og var dømt til at fejle, og at han ligeledes selv kunne fejle. Han ville derfor også møde andre mennesker med nysgerrighed og åbenhed. Han ville blive høfligere og venligere:

"På denne måde vender man sig til en sædelighed i samtalen og søger ikke at tvinge andre til at overtage egne holdninger, men ligesom jeg forudsætter at en anden skal lade mig beholde min mening og dog stadig være min gode ven, så viser jeg også ham al venskab og kærlighed, skønt han på mange områder afviger fra mig".²⁴

Postmoderne oplysning

Ved læsning af udsagn som det ovenstående er det – som allerede flere gange antydnet – nemt at finde paralleller mellem Oplysningstidens idealer og vor tids postmoderne tænkning. Dikotomien moderne/postmoderne skal blot erstattes med dikotomien vest/nordeuropæisk. På den ene side har man rationalisme à la Descartes eller Spinoza, på den anden side har man pragmatisme ala Thomasius eller Richard Rorty. På den ene side bruger man naturen til at overvinde historien, som Fontenelle eller Voltaire, på den anden side benytter man historien til at overvinde naturen, som Heumann eller Roland Barthes.

Alle paralleller til trods, ville det imidlertid være forkert at kalde 1700-tallets nordeuropæiske lærde for postmodernister. De troede på fremskridtet, på individets frigørelse og på menneskets forbedring. De mente, at det var muligt at finde korn af sandhed i den uoverskuelige masse af forskelligartede holdninger og meninger. Men gør dette dem til oplysningstilsvoger? Har vi dermed en nordeuropæisk oplysning?

Den svenske videnskabshistoriker Tore Frängsmyr hævdede i 1993, at der

aldrig havde været nogen oplysningstid i Sverige. Hovedargumentet for denne provokerende påstand var, at der ikke var meget sammenfald mellem tænkningen i 1700-tallets Sverige og i 1700-tallets Paris. Frängsmyr fandt især 1700-tallets Sverige mangelfuldt på to områder. For det første ved sit manglende oprør mod kirken og staten. For det andet ved naturvidenskabens manglende indflydelse. Også i Sverige fandtes der isolerede oprørere, såsom Forsskål og Chydenius, men disse havde ingen større betydning for landet som sådan. Hovedstrømmen i 1700-tallets svenske tænkning forblev langt fra Paris.²⁵

Frängsmyrs påstande kan nemt overføres fra Sverige til hele Nordeuropa. Hverken i Danmark-Norge, Preussen-Brandenburg eller Sachsen var oplysningen videre oprørske, kirkefjendske eller naturvidenskabelige.²⁶ En væsentlig begrundelse for dette kan findes allerede i Thomasius' 'Leipzig-oprør' i efteråret 1687. Efter Thomasius' eksempel, var den tidlige oplysningsbevægelse først og fremmest en bevægelse for universitetsreform. Dens vigtigste repræsentanter var alle universitetsprofessorer, og oplysningen blev derfor et *statsbetalt* foretagende. I sig selv ikke det bedste udgangspunkt for oprør.

Den manglende udsondring af oplysningen til særlige statsafhængige institutioner, som de franske og engelske saloner og akademier forhindrede endvidere den klare adskillelse af politik og videnskab, som normalt er postmodernisternes største anke imod Oplysningstiden. De nordeuropæiske oplysningsfilosoffer stod ikke som repræsentanter for en apolitisk videnskabelig politik. Sammenhængen mellem politik og videnskab forblev klar.

Samfundsnytte, og ikke sandhed for sandhedens egen skyld, blev bevægelsens mål. Og denne prioritering gik ikke

mindst udover naturvidenskaben. Hvis nogen er i tvivl om dette, bør de blot læse Holbergs skæmtedigte. De nordeuropæiske oplysningstænkere satsede i stedet først og fremmest på jura, moralfilosofi og historie. Oplysningen var udtalt pragmatisk og anti-utopisk, som den tyske filosof Pangloss, i Voltaires *Candide*, der anså Westfalen for den bedste af alle mulige verdener.

En vis tendens i forskningen, der især udgår fra Isaiah Berlin,²⁷ har fremstillet det uoplyste Tyskland som reaktionens og romantikkens arnested. Mens solen brændte i vesten samledes mørkets kræfter i nord. Denne fremstilling er imidlertid også forsimplet. Der var klare fællestærk mellem oplysningen i Frankrig, England og Nordeuropa. Blot ikke dem som postmodernisterne – og Tore Frängsmyr – søgte efter. Det er heller ikke – som Thomas Bredsdorff åbenbart mener – nødvendigt at søge til Københavns pietistiske bønnemøder eller Stockholms drikkelag for at finde dette fællesskab.²⁸

I Norden, som i Vesten, var oplysningsfilosofien kritisk. Det 18. århundrede var, som Kant erklærede i en fodnote til *Kritik der reinen Vernunft*, kritikens århundrede. Hvor kritikken i Vesteuropa først og fremmest var en ydre kritik af kirke og stat, udartede den sig i Nordeuropa først som en indre akademisk selvkritik. Fælles for den ydre og indre kritik var imidlertid et opgør med fordomme og autoriteter. Fælles var også, at opgøret skulle føre til tolerance og mellemmenneskelig forståelse. I sit *Dictionnaire philosophique* fra 1764 hævdede Voltaire, at grundlaget for tolerance var menneskets erkendelse af sin egen fejlbarlighed. Præcis det samme var blevet hævded mere end et halvt århundrede tidligere af Thomasius og hans elever. Voltaire og Thomasius valgte blot forskellige veje til målet.

Jeg vil således mene, at der fandtes en særlig nordeuropæisk oplysningstid.

Denne var hverken fransk eller engelsk, men havde sin egen oprindelse, struktur og form. Den var imidlertid forbundet med oplysningen på resten af kontinentet. En yderlige udforskning af den særlige nordeuropæiske oplysning vil derfor kunne kaste nyt lys på oplysningen i Vesten. Ja måske endog befri denne fra det misbrug af epoken, der i de seneste årtier har spredt sig fra de parisiske fortovscafeer over de amerikanske campusser og tilbage til den yderste europæiske højrefløj.

Noter

1. For en gennemgang af Thomasius' oprør i Leipzig, se Hans-Jürgen Engfer, "Christian Thomasius: Erste Proklamation und erste Krise der Aufklärung in Deutschland," i: *Christian Thomasius 1655-1728: Interpretation zu Werk und Wirkung*, red. Werner Schneiders, (Hamburg 1989), s. 21-36.
2. Den udvalgte bog var Baltazar Gracian: *L'homme de cour*; trad. de l'espagnol par Amelot de Houssaie, avec des notes, 1684.
3. Om Thomasius strid med Masius, se Frank Grunert: *Zur Aufgeklärten Kritik am theokratischen Absolutismus. Der Streit zwischen Hector Gottfried Masius und Christian Thomasius über Ursprung und Begründung der summa potestas*, Friedrich Vollhardt (red.): *Christian Thomasius (1655-1728). Neue Forschungen im Kontext der Frühaufklärung*, 1997, s. 51-78.
4. Siegfried Bentzen: *Christianus minime christianus, Oder Das Eben-Bild Christiani Thomasi*, 1692, s. 1-2: "... allein es sol Magister noster Thomasius, in der Grundsprache/ Meister Thomas (wie man ihn zu Leipzig bey den Schmauß- und Sauff-Collegies also genennet) gleichwol wissen/ oder wenigst sich berichten lassen/ daß auff dem Lande die Elle eben so wol vier Viertel hält/ als in der Stadt; und wann gleich einige junge Leute auff der Universität, denen der Schul-staub noch in den Augen sitzt/ ihn für einen Heros de nostre siecle ansehen/ und für ein lux mundi halten (...) so sind doch anderswo auch noch Leute/ die da wissen/ quid distent æra lupinis; Über dem al-

- len so achte ich mich nicht schuldig/ gleich ihm meiner Persohn oder meines Vorhabens Rede und Rechenschaft zugeben/ weil er sich selbst der honneten Welt schon mit solchen Farben und unter einem solchen Character vorgestellt/ daß ein ehrlicher Mann mit ihm sich einzulassen/ billig Bedanken trägt; Ich habe mir zwar lassen sagen/ daß Thomasius zu Halle mit grossen Tituln, als Consiliarius und Professor sich breit macht/ allein gleichwie (wo dem also) mich der schönen Ehren-Nahmen von Hertzen dauert/ daß sie so haben in den Koht sollen geworffen/ und diesem de grege porco/ so ein feines und köstliches Halßband umgehungen werden/ also tröstet mich in diesem Stück wiederrumb die alte Philosophische Regul: Talia sunt prædicata, qualia permittuntur esse a suis subjectis“.
5. Christian Thomasius: “Christian Thomas eröffnet der Studierenden Jugend zu Leipzig in einem Discours Welcher Gestalt man denen Frantzosen in gemeinen Leben und Wandel nachahmen solle? ein Collegium über Gratians Grund-Reguln/ Vernunftig/ klug und artig zu leben”, Allerhand bißher publicirte Kleine Teutsche Schriften/ Mit Fleiß colligiret und zusammen getragen; Nebst etlichen Beylagen und einer Vorrede, 1994 [1701]), s. 3: “Meine Herren! Es ist kein Zweifel/ und schon von Vielen angemercket worden/ daß wenn unsere Vorfahren die alten Teutschen anietzo auffstehen und in Teutschland kommen solten / ihnen im geringsten nicht düncken würde/ daß sie in ihrem Vaterlande und bey ihren Landsleuten wären/ sondern sie würden sich vielmehr einbilden/ daß sie in einem frembden Lande bey unbekanten und ganz andern Menschen sich auffheilten; So grosse Enderungen sind / ich will nicht sagen / in tausend / sondern nur in etlichen hundert jahren derinnen fûrgegangen / unter welchen nicht die geringste ist/ daß/ da für diesem die Frantzosen bey denen Teutschen in keine sonderliche Hochachtung kommen / heut zu Tage alles by uns Frantzösisch seyn muß. Frantzösische Kleider/ Frantzösische Speisen/ Frantzösischer Haußrath/ Frantzösische Sitten/ Frantzösische Sünden/ Ja gar Frantzösische Cranchkeiten sind durchgehends im Schwange”.
  6. Max Wundt: Die deutsche Schulphilosophie im Zeitalter der Aufklärung, 1992 [1945]), s. 1-121.
  7. I den skandinaviske forskning har Thomasius’ indflydelse længe været overset. I stedet har man koncentreret sig om påvirkningen fra Christian Wolff, Thomasius’ kollega og konkurrent ved Halle Universitet. Se f.eks. Tore Frängsmyr, *Wolffianismens genombrott i Uppsala: Frihetstida universitetfilosofi till 1700-talets mitt*, 1972, og Carl Henrik Koch, *Dansk Oplysningsfilosofi 1700-1800*, 2003. Skønt Wolff ubestrideligt havde stor betydning for udformningen af 1700-tallets universitetsundervisning i både Danmark-Norge og Sverige-Finland, så var det også her Thomasius, der gav startskuddet til oplysningsbevægelsen. For en nærmere analyse, se min ph.d.-afhandling *The Habit of Enlightenment: Scholars and Scholarly Identities in Northern Germany and Scandinavia 1680-1750*, (Freie Universität Berlin 2003). Afhandlingen forventes at udkomme i løbet af 2005.
  8. Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*, 1994.
  9. Thomasius som anført i note 5, s. 200-201: “Meine Herren stellen sich ohnmaßgeblich einen durchgehend ungesunden Menschen-Cörper für. Welcher Medicus wird denselben anfangen / mit Fuß-Bäden zu curiren ? Oder welcher Medicus wird rathen / daß man die materiam peccantem mit Schnupftoback zu heben versuchen solle ? Ja wenn er gleich solches thäte / was würde es dem Patienten helfen / wenn der Magen in Grund verderbet wäre / und durch böse diaet das verdorbene Geblüte und die übrigen Lebens-Säfte noch mehr verschlimmert würden. Die Artzeney gehet ordentlich durch den Magen / und von dar zertheilet sie sich so wohl in die obern als untern Glieder gebracht werden. In dem die Körper der gelehrten und tugendhaften Welt ist der Hoff das Haupt / die untern Schulen sind die untersten Gliedmassen / die Academien aber kommen dem Magen sehr nahe.”
  10. De mest indflydelsesrige af disse postmoderne skrifter er Jean-François Lyotard: *La condition postmoderne: rapport sur le savoir*, 1979, Stephen Toulmin: *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity*, 1990, og Bruno Latour: *Nous n’avons jamais été modernes: Essai d’anthropologie symétrique*, 1991. Toulmin har for nyligt gentaget sine argumenter i *Return to Reason*, 2001.

11. Geoffrey V. Sutton: *Science for a Polite Society: Gender, Culture & the Demonstration of Enlightenment*, 1995.
12. En oversigt over diskussionen findes i Peter Dear: *Revolutionizing the Sciences: European Knowledge and Its Ambitions, 1500-1700*, 2001.
13. Christian Thomasius: *Einleitung zur Hof-Philosophie, Oder Kurtzer Entwurf die ersten Linien von Der Klugheit zu Bedenken und vernünftig zu schliessen / Wobey die Mittel-Strasse / wie man unter den Vorurtheilen der Cartesianer / und ugerimten Grillen der Peripatetischen Männer / die Wahrheit erfinden sol / gezeigt wird*, 1710, s. 50: *„Ich nenne aber eine Eclectischen Philosophie eine solche / welche da erfordert / daß man von dem Munde eines einzigen Lehr-Meisters sich mit einem Eyde verpflichten soll / sondern aus dem Munde und Schriftt allerley Lehrer / alles und jedes was wahr und gut ist / in die Schatz-Kammer seines Verstandes sammeln müsse / und nicht so wohl auf die Autorität des Lehres Reflexion mache / sondern ob dieser und jener Lehr-Punct wohl gegründet sey / selbst untersuche / auch von dem Seinigen etwas hinzu thue / und also vielmehr mit seinen eigenen Augen als mit anderen sehe“*.
14. Thomasius' anti-metafysiske argumenter er blevet grundigt behandlet i Ian Hunter: *Christian Thomasius and the Desacralization of Philosophy*, *Journal of the History of Ideas*, 61, 4, 2000, s. 595-616, og især i *Rival Enlightenments: Civil and Metaphysical Philosophy in Early Modern Germany*, 2001, s. 197-273. Om eklekticisme, se Horst Dreitzel: *Zur Entwicklung und Eigenart der Eklektischen Philosophie*, *Zeitschrift für Historische Forschung*, 18, 1991, s. 281-343; Michael Albrecht: *Ekλεκtik: Eine Begriffsgeschichte mit Hinweisen auf die Philosophie- und Wissenschaftsgeschichte*, 1994, og Donald R. Kelley: *Eclecticism and the History of Ideas*, *Journal of the History of Ideas* 62,4, 2001, s. 577-592.
15. Thomasius som anfører i note 13, s. 54-55: *„Eine einzige Philosophie, die in dem einzigen Stande bleiben kann / ist nich so beschaffen / daß sie des Nahmens einer wahren Philosophie werth sey / derohalben sollen wir mit einer anderen zu frieden seyn. Solchem nach ists besser ein Schiff zu haben / welches bequem zur Schiff-Fahrt ist / ob es gleich hier und dar neu geflicht ist worden / und solcher Renovirung ohngeachtet eben dasselbe Schiff bleibet; als allezeit in eben dem Stand das übel aneinander hangende Schiff voller Ritzen und Löcher behalten. Solcher Gestalt ist auch ein Palast / welcher von macherley Künstlern ist ausgezieret worden / besser als ein schlechtes Hüttlein / wann gleich dasselbe nur von eintzigen Bauren aufgebauet ist worden“*.
16. Rejseoptegnelsen findes optrykt i Georg Andreas Cassius: *Ausfürliche Lebensbeschreibung des um die gelehrte Welt hochverdienten D. Christoph August Heumann*, 1768, s. 32-137
17. Om holdningerne i den tyske radikale undergrund, se i øvrigt Martin Mulsow: *Moderne aus dem Untergrund: Radikale Frühaufklärung in Deutschland*, 2002.
18. Om Heumanns teologiske synspunkter, se også Walter Sparr: *„Philosophische Historie und dogmatische Heterodoxie. Der Fall des Exegeten Christoph August Heumann“*, Henning Graf Reventlow, Walter Sparr & John Woodbridge (red.): *Historische Kritik und biblischer Kanon der deutschen Aufklärung*, Wiesbaden 1988, s. 171-192.
19. Cassius som anfører i note 16, s. 129: *„Ich fragte, was er von Jacob Böhmens Schriften hielte, worauf er antwortete, daß er zwar unterweilen darinnen gelesen; allein, er könne davon nicht urtheilen, indem sie sehr undeutlich und schwer zu verstehen wären. Er könne jedoch Böhmen nicht verwerfen; und könnte vielleicht Gott Böhmen mit einem größeren Lichte begabet haben, als ihn, daß er denselben daher nicht verstünde. Er könne demnach Böhmen nicht beystimmen, weil er ihn nicht verstünde“*.
20. Vedr. striden om Arnolds bog, se Irmfried Martin: *Der Kampf um Gottfried Arnolds Unpartheyische Kirchen- und Ketzehistorie*, 1972.
21. Christoph August Heumann: *Acta Philosophorum*, das ist: *Gründl. Nachrichten Aus der Historia Philosophica*, Nebst beygefügeten Urtheilen von denen dahin gehörigen alten und neuen Büchern, 1715, s. 21: *„Wer niemahls seinen Fuß aus Spanien oder Italien gesetzt hat / der bildet sich die Lutheraner nicht nur als verfluchte Ketzter und Lebendige Höllen-Brändte ein / sonder er glaubet kaum / daß sie rechte Menschen seyn. Wenn er sich aber in der Welt umsiehet / und durch Reisen mit allerhand Religions-Verwandten bekindt wird / so gehen ihm*

- die Augen auf/ daß/ wie er bißher geglaubt hat/ daß die Lutheraner irren können/ er also auch anfängt zu glauben/ daß auch in der Römischen Kirche das Errare humanum est mehr als zu wahr sey”.*
22. En gennemgang af forskningen i Oplysningstidens historieskrivning er for nylig givet af Jonathan Knudsen i *The Histori-cist Enlightenment*, Keith Michael Baker & Peter Hanns Reill (eds.): *What's Left of Enlightenment? A Postmodern Question*, 2001, s. 39-49. De nævnte tal findes på s. 42.
23. Heumann som anført i note 21, s. 26: *”Nemlich wenn man i diesem Garten herum spazieret/ so gewöhnet man sich allmählich an/ den Glantz paradoxer Wahrheiten zu vertragen“.*
24. *Ibid.*, s. 32-33: *”Auf diese weise gewöhnet man sich auch eine Sittsamkeit in disputen an/ und suchet niemanden zu Annehmung seiner Meinung zu zwingen/ sondern gleichwie ich prætere/ daß ein anderer mir soll meine Meinung lassen/ und den-*
- noch mein guter Freund seyn; also erweise ich ihm auch alle Freundschaft und Liebe/ ob er gleich in vielen Stücken von mir dissentiret“.*
25. Tore Frängsmyr: *Sökandet efter Upplysningen*. En essä om 1700-tallets svenska kulturdebatt, 1993.
26. Man kan naturligvis også finde radikale tænkere i Nordtyskland og Danmark-Norge, se eksempelvis Martin Mulows allerede citerede bog eller Morten Petersen: *Oplysningens gale hund – Niels Ditlev Riegels. Oprører, kirkehader & kongeskænder 1755-1802*, 2003. Men som i Sverige påvirkede disse oprørske elementer kun i ringe grad hovedstrømmen i oplysningstænkningen.
27. Berlins berømte forelæsninger om denne forbindelse er nu blevet udgivet samlet i Isaiah Berlin: *The Roots of Romanticism* (redigeret af Henry Hardy), 1999.
28. Thomas Bredsdorff: *Den brogede oplysning: om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur*, 2003.

Den usunde strøm fra byerne

Krisen indenfor De danske Ungdomsforeninger 1950-70

Gunnar Lind Haase Svendsen

Fortid og Nutid, marts 2005, s. 39-57

Det historiske kildemateriale vidner om den store betydning, de danske ungdomsforeninger har haft i landdistrikterne i perioden 1900-1970. Der er tale om en ungdomsbevægelse, der sammen med gymnastik- og forsamlingshusbevægelse, højskolebevægelse, andelsbevægelse, politiske bevægelser mv. fra sidste halvdel af 1800-tallet kom til at udgøre et vigtigt fundament for den moderne velfærdsstat efter Anden Verdenskrig. Set i det perspektiv kan man sige, at det danske velfærdssamfund 'kom fra landet'. Alligevel er det bemærkelsesværdigt, hvor lidt der er skrevet om ungdomsforeningerne. Det vil jeg forsøge at råde lidt bod på i denne artikel, der skal ses som en fortsættelse af en tidligere artikel i dette tidsskrift, "De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by", som omhandler de danske ungdomsforeninger i første halvdel af 1900-tallet.

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag. i antropologi og russisk, ph.d. i dansk kulturhistorie. Ph.d.-afhandlingen, "Samarbejde og konfrontation. Opbygning og nedbrydning af social kapital i de danske landdistrikter 1864-2003", omhandler de folkelige bevægelser på landet siden 1864-nederlaget ud fra et socioøkonomisk perspektiv. Har siden april 2003 været ansat som seniorforsker på Center for Forskning og Udvikling i Landdistrikter, Syddansk Universitet, Esbjerg.

Generelt blev perioden 1950-70 oplevet som en nedgangstid af den danske landdistriktsbefolkning, i det mindste set i forhold til den blomstrende foreningstid i sidste halvdel af det 19. århundrede.¹ På den ene side var der tale om en økonomisk krise, der dels betød nedlægnings af mange landbrug, mejerier, brugsforeninger, sparekasser mv., dels en afhængighed af staten i form af hjemmemarkedsordninger og andre former for statsstøtte. På den anden side var der tale om en krise indenfor kulturlivet på landet. Denne krise røbede sig bl.a. i nedlægnings eller sammenlægning af lokale ungdomsforeninger, foredragsforeninger samt politiske og faglige foreninger.²

Jeg vil i denne artikel skildre, hvorledes krisen udviklede sig indenfor det kulturelle foreningsliv, og her hovedsageligt indenfor de siden 1900 meget vigtige danske ungdomsforeninger (D.d.U.).³ Siden århundredeskiftet havde man ude på landet næret en frygt for at blive inficeret af bylivet, ikke mindst indenfor ungdomsforeningerne. Således havde man allerede i 1902 talt om den "usunde strøm" fra byerne.⁴

Også efter Anden Verdenskrig nærede man i ungdomsforeningerne en frygt for den "usunde strøm", der i form af en kulturel urbanisering truede med at føre landboudommen i moralsk fordærv.

Ryslinge Forsamlingshus. Huset, der i begyndelsen hed Ryslinge Øvelseshus, blev opført i 1871 i kraft af frivillige gaver og lån. I tiårene efter 1864-nederlaget blev stedet først og fremmest benyttet som træningssted for unge mænd i Ryslinge med henblik på at gøre dem til "kampdygtige fædrelandsforsvarere". Siden hen blev huset et vigtigt kulturelt center, bl.a. for Ryslinge Ungdomsforening. Foto af forfatteren, juli 2001.

Ungdomsforeningernes evindelige krise

Idéen om det kulturelle foreningslivs krise var ikke ny. Således syntes der i det hele taget i tiden omkring Første Verdenskrig at være opstået en udbredt frygt for, at landbougdommen skulle komme "på Afveje", som typograf og ungdomsforeningsleder Bendix Madsen udtrykte det i "Højskolebladet" i 1914.⁵ Frygten for konsekvenserne af ungdommens flugt fra hjemmene – fysisk såvel som kulturelt – forplantede sig imidlertid også op gennem de efterfølgende årtier.⁶ Således skrev P. J. Skriver i 1928 i D.d.U.s jubilæumsskrift, "De danske Ungdomsforeninger i femogtyve Aar", at ungdomsfor-

eningerne "trues af den stærke Forlystelsessyge og Nydelsessyge, der har bredt sig i vort Folk efter Verdenskrigen".⁷

Herudover blev der imidlertid også næret bekymring for den faldende interesse for foreningslivet – f.eks. så tidligt som i 1896, da man flere steder sporede "Træthed" indenfor ungdomsforeningerne, såvel i forbindelse med gymnastikken som foredragsmøderne.⁸ "Også hos os [er der ligesom] indtrådt en lille Pause i det før mere frodige Foredragsliv", lød det således dette år fra A. Jensen, Knudstrup.⁹ I ovennævnte jubilæumsværk om ungdomsforeningerne fra 1928 talte højskolemanden og den senere formand for D.d.U. Jens Marinus Jensen om "Sovesygen", og at det ville "være en dejlig Ju-

bilæumsgave til D.d.U., om alle de "søv-nige" Foreninger virkelig sov ind".¹⁰

Efter Besættelsen fortsatte den interne debat om, i hvilken grad foreningslivet blev ledt "moralisk forsvarligt".¹¹ I løbet af 1950'erne og 1960'erne blev moraldebatten imidlertid gradvist afløst af en slags metodedebat, som afspejlede en ny krise i foreningslivet: Hvordan skulle man i det hele taget lokke folk til at deltage i foreningsaktiviteterne?

Den sløje ungdom

Afmatningen indenfor foreningslivet ramte ikke mindst ungdomsbevægelsen. Dette afspejlede sig tydeligt i artiklerne i De danske Ungdomsforeningers tidskrift, "Dansk Ungdom", hvor overskrifter som "Mere skade end gavn?", "Krise i foreningslivet?", "Hvem skal Dansk Ungdom vække?", "Åndslivets krampe-trækninger", "Må havet tage ungdomsforeningerne?", "Hvad er der galt?" og "Hvor er foreningerne henne?" dominerede stærkt i perioden 1950-70.¹² Fra begyndelsen af 1950'erne blev der i det hele taget på landet brugt udtryk som "foreningsdød", "foreningsdødvande", "de foreningstomme områder" og "forsamlingshuskrise".¹³

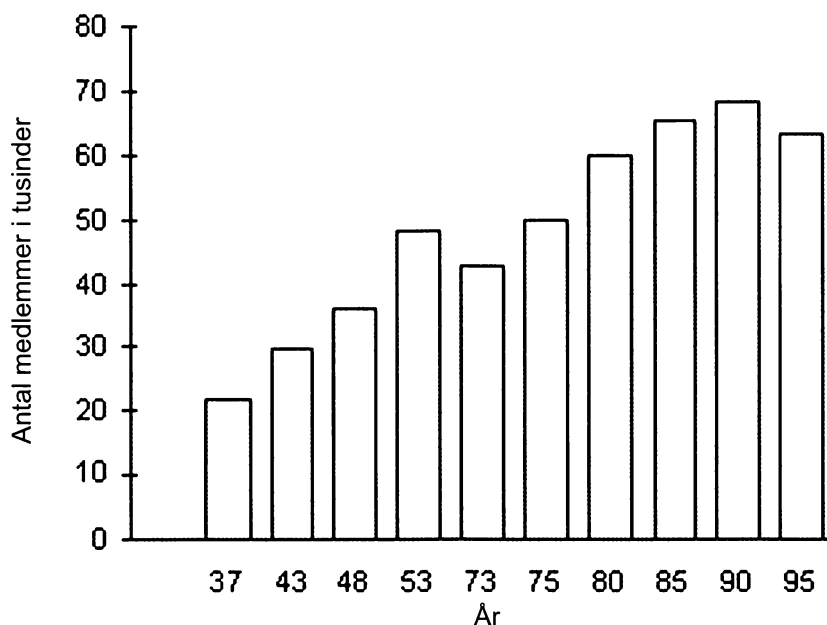
Som overskrifterne antyder, var selv-ransagelsen udbredt blandt ungdomsforeningernes drivende kræfter.¹⁴ Bredt anskuet var der dog tale om en generel skuffelse over efterkrigstidens ungdom, som op gennem 1950'erne konsekvent af de ældre generationer blev betegnet som "den pæne ungdom", "den sløje ungdom", "den sløve ungdom", "den forkælede ungdom" eller endog "den rædsomme ungdom".¹⁵

I "Dansk Ungdom" gav dette anledning til flere forbitrede udfald mod de unge, som i artiklen "Den pæne ungdom" fra september 1952, hvori Mogens

Kobbernagel gik til angreb på ungdommen, om end deres passivitet på et mere overordnet niveau skulle ses en følge af efterkrigstidens "kompromis-mentalitet", "overadministration" og en generel politisk ligegyldighed i den danske befolkning.¹⁶ Det sidste røbede sig dels i faldende medlemstal i de politiske ungdomsforeninger, dels i den forholdsvis lave stemmedeltagelse til folketingsvalgene. Nu mente Kobbernagel at kunne fastslå følgende som et faktum: "At ungdommen er uinteresseret og ganske passiv overfor tidens politiske og kulturelle spørgsmål, synes nu hævet over enhver tvivl. En række indlæg i "Information" har fastslået det, og så vidt jeg ved, har ingen af de unge forsøgt at afkræfte det. Nærværende blad, der dog bærer det forjættende navn "Dansk Ungdom", vidner jo også om de unges forstemmende tavshed. Redaktøren har i den sidste tid gjort prisværdige forsøg på at ryge de unge ud af tavshedens hule, men intet har det frugtet, og bladet har bevaret sin karakter af at være et organ, hvor gamle mænd siger hinanden artigheder".¹⁷

At ungdommen ikke ville tage til genmæle, var nu ikke helt sandt. Nogle indlæg fra de unge selv viste her, at man var træt af de store ord fra krigens år, træt af propaganda og politiske fraser. "Vi har set følgerne, når folk lader sig rive med i begejstringens rus", udtalte Knud Ladefoged således i foråret 1952 i en kommentar på ungdommens vegne. "Vi har set, hvordan de snakkesalige, der havde deres egen mening, ganske stille forsvandt! Derfor har vi lært at snakke lidt mindre og at tænke selv uden at røbe udadtil, hvad der foregår under overfladen". I stedet mente Knud Ladefoged, at de unge i højere grad søgte sig selv.¹⁸

Imidlertid blev der gennem 1950'erne igen og igen talt om en forkælet, ansvarsløs og materialistisk indstillet efterkrigsungdom, som ofte blev set i

Figur 1. Antal medlemmer af idrætsforeninger i Danmark 1937-95, i tusinder. Kilde: Statistiske årbøger, forskellige årgange

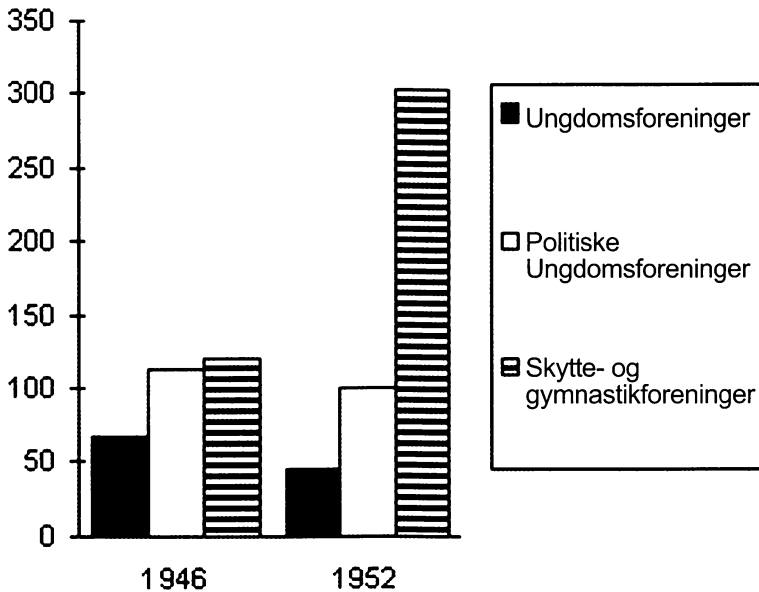
skarp kontrast til besættelsestidens idealistiske og pligttopfyldende ungdom. Den moderne ungdoms egoisme og splittethed efter Besættelsen var netop grundtemaet i J. Kr. la Cour Madsens tilbageblik i artiklen "Ti år" fra 1955: "Under den tyske besættelse oplevede vort folkelige og kulturelle arbejde en voldsom opblomstring (..) Under besættelsen var det på en måde gyldne dage for præster, lærere, politikere og højskolefolk, der rejste rundt og talte. Da var det fyldte sale, der ventede ved de talrige møder rundt i landet. [I dag] er meget anderledes. Og vil man (..) prøve en lille status, bærer den ikke så lyst et præg, som den ville have gjort for ti år siden. Specielt måske fordi vel nok en del efter befrielsen havde ventet, at nu kom først det helt store (..) nu skulle vi for alvor bygge videre på det fællesskab, som dør var skabt. Det skete ikke".¹⁹

La Cour Madsen talte i den forbindelse om nedgangen i medlemstal i en lang

række foreninger fra ungdoms- og foredragsforeninger, nationale foreninger (som f.eks. Danske Samfund) til gymnastikforeningerne. Ligesom indenfor andelsbevægelsen var der her en "tallenes tale", man ikke kunne sidde overhørig.²⁰

Som det ses af figur 1 og 2 fremstod "tallenes tale" indenfor det kulturelle foreningsliv dog ikke så dommedagsagtig som indenfor det økonomiske foreningsliv. Forskellen på graden af ungdommens foreningsdeltagelse under og efter Besættelsen var måske ikke slet så stor, som man følte den, om end de unges interesse for de åndelige foreningsaktiviteter i løbet af 1950'erne dalede markant i forhold til interessen for idrætsaktiviteterne (jf. figur 1 og 2).

Det var imidlertid sjældent, man mente, skylden for passivitet burde tillægges de unge selv. Akkurat ligesom i tiden med de store korporationers fremmarch før Første Verdenskrig var der tale om, at

Figur 2. Medlemmer af ungdomsforeninger, politiske ungdomsforeninger og skytte- og gymnastikforeninger i Danmark 1946 og 1952, i tusinder. Kilde: Ungdomskommissionen 1952, s. 282 og s. 287ff.

hjemmene svigtede. Det var “den såkaldte frie opdragelse (rigtigst: ikke opdragelse)”, man fra slutningen af 1950’erne harceleret imod.²¹ Et tidstypisk indlæg finder vi hos Maria Fisker, Nykøbing Mors, der i 1959 fandt, at “den udråbte slaphed, næbbethed og rodløshed hos unge beror på egoisme og slaphed hos forældrene og mangel på samling omkring bordlampen, da de var børn”.²²

Ungdomskommissionen og fritidsproblemet

At man efter krigen nærrede en reel bekymring for ungdommen, bevidner det store ungdomskommissionsarbejde.²³ Ungdomskommissionen blev på opfordring af Dansk Ungdomssamvirke iværksat 17. oktober 1945. Ved den lejlighed anmodede arbejds- og socialministeriet formanden for Dansk Ungdomssamvirkes repræsen-

tantskab, professor dr. theol. Hal Koch, om at påtage sig hvervet som formand for en af regeringen nedsat ungdomskommission.²⁴ Formålet med en sådan kommission skulle primært være at undersøge “mulighederne for gennem positive foranstaltninger at sikre den normale ungdom en harmonisk social og kulturel udvikling, men skal samtidig optage spørgsmålet om den asociale ungdoms problemer til behandling med særligt henblik på forebyggelse af ungdomskriminaliteten”.²⁵

Med vanlig ildhu påtog Hal Koch sig opgaven, og resultatet blev offentliggørelsen af ikke færre end tretten betænkninger, seks udtalelser og én statistisk undersøgelse indenfor perioden 1946-1952. Dette store og grundige kommissionsarbejde skulle i høj grad komme til at danne baggrund for en offentlig ungdomspolitik præget af offentlige tilskud til det frivillige ungdomsarbejde.²⁶ Kommissionsarbejdet blev i øvrigt stærkt

omdiskuteret i samtiden – en debat, der ikke mindst satte sig spor i “Højskolebladet” og “Dansk Ungdom”.

Kommissionens arbejde rettede sig mod en moderne ungdoms problemer, her ikke mindst landbougdommens problemer. Således kan man i en vis forstand sige, at mens der i et andet regi pågik kommissionsarbejde med henblik på at bortrationalisere institutioner indenfor det økonomiske liv på landet (som f.eks. sognemejerierne), så skulle Hal Koch og hans kommission tage sig af rationaliseringens og afvandringens sociale og kulturelle konsekvenser for de nye generationer af landboere.²⁷ Dette var man tydeligvis klar over i kommissionen, der så det som sin opgave at bidrage til løsningen af de “kulturelle problemer”, der var opstået i forbindelse med forvandlingen af Danmark fra “overvejende bondesamfund” til et “overvejende bysamfund”.²⁸ I den forbindelse anbefalede kommissionen at højne ungdommens almene uddannelse og her igennem råde bod på den specialisering og industrialisering af arbejdet, mekaniseringen havde ført med sig, og hvis konsekvenser let kunne blive “en afsvækkelse af arbejdernes bevidste tanke- og forstandsmæssige indsats i produktionen”.²⁹

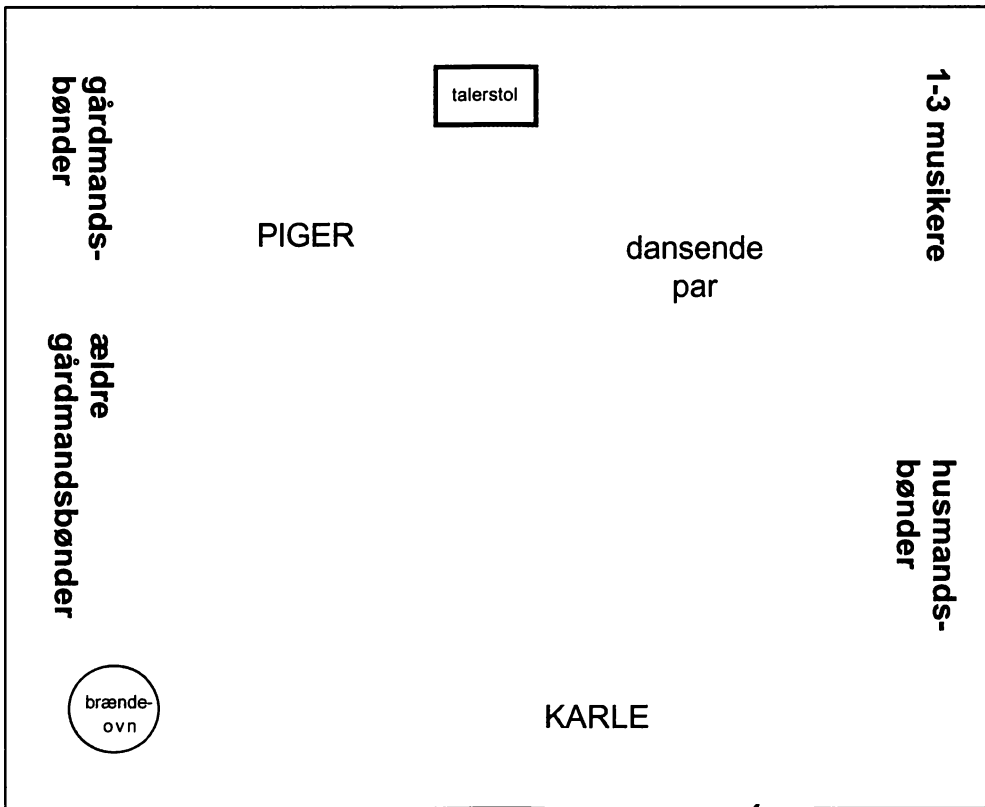
Der blev således med udgangspunkt i mekaniseringens mangeartede konsekvenser udarbejdet betænkninger, som belyste de unges boligforhold, uddannelsesmuligheder, helbredsforhold, erhvervs muligheder, mv. Foruden uddannelse og boligforhold var også de unges fritidsliv et af hovedemnerne, ikke mindst i perioden 1950-52. Herom vidner betænkningerne “Ungdommens friluftsliv” (1950), “Fritidslokaler på landet” (1951) samt “Ungdommen og fritiden” (1952). I den trettende betænkning, “Ungdommen og fritiden”, der blev kommissionens sidste, hed det således, at der “ved kommissionens nedsættelse [blev] lagt stor vægt på fritidsproblemer-

ne, der havde stået i forgrunden under den debat om ungdommens stilling i det moderne samfund, som foregik i årene op til og under den 2. Verdenskrig”.³⁰

Det er symptomatisk, at der i “Ungdommen og Fritiden” konsekvent blev talt om ungdommens muligheder for en “sund udnyttelse af fritiden” eller lignende termer – noget, der blev tæt forbundet med et aktivt foreningsliv.³¹ Modsat fandtes der også “dårlige fritidsbeskæftigelser” for de unge, forstået som “indholdsløs og nedbrydende fritid”.³²

Denne opdeling mellem sund og usund fritid afspejlede den frygt for landbougdommens fordærv, der havde hersket indenfor ungdomsbevægelsen siden tiden omkring Første Verdenskrig. Dengang havde man talt om “Faren for Udskejelser”, “Forsamlingshusenes rette brug”, “Skraaplan” og “en afsporet Ungdom”.³³ I “Ungdommen og fritiden” brugte man bl.a. udtryk som “en rodløs og uinteresset ungdom”, ungdommens “kedsomhed” samt – i meget negativ forstand – en ungdom, der “hænger på gadehjørnerne”.³⁴ Helt konkret røbede dette fokus sig i en længere gennemgang af ungdommens forlystelsesliv, der hovedsageligt base-rede sig på en spørgeskemaundersøgelse (ungdomsenqueten) foretaget i november-december 1945. Her havde man spurgt til teaterbesøg, filmvaner, dans, spiritusforbrug, tobak mv. Ligesom deres forgængere ønskede kommissionen ikke mindst at få kontrol over ungdomsforeningernes smertensbarn, foreningsballerne, først og fremmest gennem oprettelse af dansehaller, der kunne sikre “et sundt og godt samlingssted for ungdommen”.³⁵ I den sammenhæng hed det, at “ungdomsarbejdet bør fremme dansen for at få den kultiveret, ikke undertrykke den”.³⁶

Før i tiden havde landbotilværelsen været “total”, siden blev den opspaltet eller “sprængt” i arbejde, familie og fritid.³⁷ Hvis man, mente ungdomskommis-

Udover at oplyse og underholde havde ungdomsforeningerne tydeligvis også en vigtig funktion ved at fungere som mødested for unge kvinder og mænd. Ofte fandt man sin livsledsager i ungdomsforeningen – om end ofte under streng kontrol af forældregenerationen. Billedet viser de sociale gruppers placering under et "chokoladegilde" i Bovlund Forsamlingshus, Nr. Rangstrup kommune, Midtsønderjylland, omkring 2. Verdenskrig. Gengivet efter tegning af fhv. gårdmand Hans Chr. Riis.

sionen, ønskede sig tilbage til de "gode gamle dage", havde man ikke forstået sin samtid: skellet mellem arbejde og fritid var uigenkaldeligt, og fritiden var blevet "en nødvendighed".³⁸

Men ungdommens lovfæstede ret til fritid skulle dog ikke blot anskues som et fritidsproblem, det var også en mulighed for at skabe en mere harmonisk tilværelse: "Selv om arbejdet er en faktor

af største betydning for ethvert menneske, er det dog ofte sådan, at det ikke er i stand til at opfylde mere end en vis del af udøvernes psykiske behov. Den personlige udfoldelse, der sker i ethvert arbejde, må derfor suppleres med udfoldelsen i fritiden".³⁹

Hvorledes skulle denne personlige udfoldelse da ske? Hvad var en sund udnyttelse af fritiden?

Akkurat ligesom man havde fremhævet den brede almene (ud)dannelse som ideal, anbefalede man her en mangfoldighed af fritidsbeskæftigelser. Ungdommens foreninger skulle således ikke forsømme "legen" i form af hobbyinteresser, sport og friluftsliv, om end disse aktiviteter ikke rettede sig direkte mod et seriøst og ansvarsfuldt samfundsliv.⁴⁰ På den anden side kunne sådanne fysiske aktiviteter ikke alene tilfredsstille de unges "psykiske behov", hvorfor foreningerne også måtte tilbyde fritidsbeskæftigelser af "oplysende og idebetonet" art.⁴¹ Med andre ord skulle den totalitet, som ikke længere fandtes i arbejdslivet, genetableres i et fritidsliv, hvor kropslige og åndelige sysler skulle supplere og opveje hinanden.

Den fordærvede ungdom og foreningernes ansvar

Ungdomskommissionens to betænkninger om "Fritidslokaler på landet" og "Ungdommen og fritiden" udløste en voldsom debat i aviser og tidsskrifter: Hvorledes skulle man sikre sig, at de unge anvendte den øgede fritid på en sund måde?

Ligesom hos Ungdomskommissionen var der i ungdomsforeningerne på landet en bekymring for "den øgede fritids fare", som udviklingen havde ført med sig.⁴² I forbindelse med debatten om, hvorledes man skulle sysselsætte halvtredser-ungdommen, skrev således forstander Kr. Støchkel, Sorø ungdomsskole, i 1950 i en leder i "Dansk Ungdom", at "det moderne arbejdsliv [har efterhånden] udviklet sig derhen, at menneskets livsindhold ikke mere skal findes i arbejdet, men i fritiden. Arbejdstiden bliver 8 timers slaveri ved et interesseløst arbejde, og først i fritiden skal livet leves (..) Før kæmpede man for at få fritid tilovers

fra arbejdet. Fremtidens kamp synes at komme til at stå om at få denne fritid anvendt".⁴³

I den forbindelse talte Støchkel og mange andre fra den ældre generation om foreningernes ansvar. Her måtte man tage alle midler i brug, selv de nye – og i vide kredse forhadte – hobbyklubber, som siden hen blev til ungdomsklubberne. Kunne man ikke stå på en talerstol og tale til de unge, kunne man i det mindste forsøge at holde dem beskæftiget og ad den vej håbe på, man med tiden også kunne vække deres åndelige interesse: "[Ungdommen] har ikke den nødvendige åndelige koncentrationsevne til at høre. De er for splittede og urolige (...) [Derfor skal vi] lave hobby-klubber – af flere grunde. De fleste unge kan interessereres for en eller anden fritidsbeskæftigelse, som de efterhånden kan gå op i. For mig må de gerne samle på frimærker eller lave svæveflyvemodeller – hovedsagen er, at vi får dem i ro, mens de sysler med deres samling eller arbejde. En høvlebænk er her et udmærket redskab. At få den rastløse bragt til ro, at få hans sind til at samle sig om noget, er første forudsætning for åndelig modtagelighed og vækst".⁴⁴

I det hele taget mente mange i samtiden, at det var ungdomsledernes ansvar at være med til at løse en meget vigtig samfundsopgave, nemlig at "gå ud og fange [de unge] ind" og aktivt "skabe dem interesser".⁴⁵

Højskolelærer A. Mandøe, Rønshoved syd for Gråsten, gav Støchkel ret i, at hobby-klubberne kunne få samme funktion som fodboldbanen og idrætspladsen: "Så længe de unge er der, laver de i hvert fald ikke noget værre".⁴⁶ Det var i hvert fald bedre end kroen, men i øvrigt havde sådanne ikke-åndelige beskæftigelser udelukkende en "afledende virkning". Derimod, mente Mandøe, var der en direkte forbindelse mellem

“gymnastik og mødesal”.⁴⁷ Andre igen var kritiske overfor udbredelsen af “den lette underholdning” i ungdommens foreninger, som f.eks. sognepræst Otto E. Helms, Soderup sydvest for Roskilde, der i artiklen “Gør ungdomsforeningerne mere skade end gavn?” lagde vægt på “folkelig opdragelse” og “personlig udvikling”.⁴⁸ Imidlertid skulle man ikke, mente Helms, “være bange for at byde ungdommen det lødige”.⁴⁹

Det er betegnende, at hvor man indenfor 1950'ernes og 1960'ernes økonomiske foreningsliv havde en stærk forestilling om evolution som en stadig bevægelse mod højere materielle livsvilkår, synes det modsatte at have været tilfældet indenfor det kulturelle foreningsliv gennem perioden. Her herskede der en udbredt pessimisme ledsaget af en forestilling om udviklingstilbagegang, dvs. involution eller ligefrem degeneration forstået som et moralsk forfald.

Ikke mindst indenfor ungdomsbevægelsen herskede der en udbredt skepsis overfor udviklingen, der nok kunne bibringe landbefolkningen de samme goder som bybefolkningen, men som samtidig blev betragtet som en trussel mod landboernes moral og hele livsform. Således blev bekymringen for ungdommens passivitet efterhånden ledsaget af en frygt for dens stigende moralske fordærv – en udvikling, som flere mente, man stod forsvarsløse overfor, akkurat på samme måde som man følte sig forsvarsløse overfor sammenlægningsbølgerne indenfor de økonomiske foreninger. Således kommenterede Gunnar Damgård Nielsen, Ryslinge Folkehøjskole, allerede i maj 1951: “Der er stærke svækkelses- og opløsningstendenser [i ungdomsarbejdet] (...) Færre unge på landet. Biograf- og sportsmentalitetens udstråling fra stationsbyerne. Og den farligste grundtendens i dansk ungdomsarbejde i dag: Det faglige, det

idrætslige og det politiske ungdomsarbejdes løsrivelse fra det folkelige helhedssyn på menneskelivet”.⁵⁰

Men det skulle blive værre endnu! De “rastløse typer” og “gadehjørne-ungdommen” syntes også at vinde frem på landet. Rock ‘n roll, grupper af unge der i deres biler tog “på balture” rundt om i sognet og var en “plage for foreningerne”, problemer med berusede unge til ballerne, med den moderne dans – “Hvad med balkulturen?” blev der jævnligt spurgt i “Dansk Ungdom”.⁵¹ Akkurat som tidligere var en gængs udlægning af denne uheldige udvikling, at landbougdommen var blevet lokket i fordærv af bylivet: “Gerne ser man, at ungdommen leger og morer sig. Men med den manglende ballast bliver disse unge særlig udsat for at blive ofre for den rene geschæft. De lokkes af dårlige film, spraglet påklædning, og det store forjættende mål bliver ofte et motorkøretøj”.⁵²

På lignende vis udtrykte en tidligere mangeårig idrætsleder i 1962 “sin sorg over denne mentalitetsændring hos en del af ungdommen, der [til midnatsballerne] spilder deres tid, penge og energi ved at danse og more sig fra kl. 22 til kl. 4-5 om morgenen for derefter at forstyrre andre menneskers søvn med deres drik, støj og motorlarm”.⁵³

Fra omkring 1960 rettede bekymringen sig i stigende grad mod den landbougdom, der bedst kan summeres op i benævnelsen “ungdommen mellem land og by”.⁵⁴ Lærer i Skivum i Himmerland Viggo Vandkær Thomsen, der var ungdomsforeningsformand i Ødis samt formand for Skamling-hovedkredsen, var en ivrig skribent i “Dansk Ungdom” – ikke mindst i forbindelse med dette problem.⁵⁵ Således fastslog denne foreningsildsjæl i 1959, at man har “konstateret og talt meget om flugt fra land til by [men] meget lidt om den nye ungdomsgruppe,

der er begge steder, men ikke føler sig hjemme nogen steder”.⁵⁶ Denne voksne gruppe af “rodløse”, unge pendlere, der arbejdede i byen men stadig boede ude i landsbyerne, var ifølge Vandkær Thomsen en overset gruppe “ramt af udviklingen” og rummede hermed en fare for sig selv og hele samfundet.⁵⁷ Også i fritiden blev disse unge lokket af byens “flammende neon-lys”, hvilket gjorde det ekstra presserende for ungdomsforeningerne at holde på denne rodløse ungdom, der ofte betragtede landsbyen som “møgghamrende trist” eller “et dødekedeligt hul”.⁵⁸

Tydeligvis blev ungdomsforeningerne på landet i løbet af sidste halvdel af 1950’erne og første halvdel af 1960’erne udkonkurreret af ungdomsaktiviteterne i de større byer.⁵⁹ Tidstypisk måtte formanden for Vonsild Ungdomsforening ved Kolding, uddeler Carl Justesen, Hoppeshuse Brugsforening, i 1962 konstatere: “Vi kan ikke klare os i konkurrencen!”.⁶⁰ Ikke blot var en stor del af ungdommen afvandret til Kolding – de unge, der arbejdede i Kolding, men stadig boede i Vonsild, havde også mistet “sognefølelsen” og tilbragte nu fritiden hos deres kammerater i Kolding. “Vi aner ikke, hvad vi skal stille op!” konkluderede en rystet formand.⁶¹

Også indenfor kulturlivet følte man efterhånden konsekvenserne af de såkaldte strukturændringer samt den afmagt overfor udviklingen, der heraf fulgte. I 1966 gav skoleinspektør Carsten Brems, Lindved, i artiklen “Dør landsbyen?” udtryk for sådanne tanker på følgende måde: “Strukturændring kalder vi med et lidt fremmedklingende ord den udvikling, som f.eks. er kendetegnet ved de små skolers nedlægning eller sammenlægning med andre til store centralskoler, for flere sogne ved sammenlægning af mejerikredse, af sygekasser, af hele kommuner, og også det

forhold, at mange flere – også af de unge – har deres arbejde i byen, selv om de stadig bor på landet, så landsbyerne bliver til sovebyer, som vi kender dem fra Københavns omegn – og det, at transportproblemet ikke længere er noget problem – de fleste mennesker er motoriserede og har let ved at flygte fra den døende landsby. Der sker det, at de små kredse, vi har levet i århundreder, går i opløsning, og mange mennesker ved ikke, hvad de skal stille op med alt dette (...) man er usikker overfor udviklingen, og det er en af grundene til, at der sker for lidt eller slet ingen ting”.⁶²

Allerede i slutningen af 1950’erne var ordet “soveby” dukket op.⁶³ Som Brems’ artikel vidner om, var begrebet i midten af 1960’erne blevet en udbredt term i de samtidige beskrivelser af udviklingen i landdistrikterne.

Modstanden mod en kulturel urbanisering

I begyndelsen af 1950’erne fandtes der imidlertid landboere, der ikke havde det samme positive syn på en øget fritid som Hal Kochs ungdomskommission – og i øvrigt heller ikke den samme forståelse for landboudommens nye byvaner som skribenterne i “Dansk Ungdom”.⁶⁴ Der var faktisk folk, der ønskede sig tilbage til “de gode gamle dage”, hvor alt det pjat med fritiden endnu ikke var blevet opfundet. Dengang man følte en glæde ved at udføre sit arbejde. Dengang skreddet fra pligt til krav endnu ikke var indtruffet.

I årgangene af “Højskolebladet” og “Dansk Ungdom” i 1950’ernes begyndelse vrimler det med angreb på nymodens opfindelser som fritid og statsstøtte til det frie foreningsliv. Flere af den ældre generation så tydeligvis sådanne tiltag som en – i kulturel henseende – usund

strøm fra byernes arbejderkorporationer ud i landdistrikterne. De følte sig påtvunget en urban livsform, der var de oprindelige landbrugeres livsform fremmed. Denne kulturelle urbanisering inficerede ikke blot landbougdommen, der var blevet slap og forkælet – via lovgivningen gennemsevede den helt og holdent landbrugernes dagligdag.

Modstanden mod den øgede fritid, som fagforeninger og stat havde til hensigt at indføre, udsprang tydeligvis af en traditionalistisk verdensanskuelse, hvor fysisk arbejde blev set som roden til alt sundt, mens fritid mestendels blev betragtet som unyttig lediggang og – potentielt – en vej til moralsk fordærv. Ved Ungdomskommissionens afslutning i 1952 rettede folketingsmedlem for Venstre og præsident for Landbrugsraadet 1950-59, den åbenmundede gårdejer Hans Pinstруп, en stærk kritik af (den dyre!) ungdomskommissions ensidige fokus på fritiden. I en tale ved den jyske landborigsdag i Aarhus opsummerede Pinstруп sin holdning på følgende måde: *“Arbejdet er nu en gang frimands kald, vejen til lykke og fremgang for den enkelte og et folk, al anden tale er falsk og usand. Arbejdet er ikke en forbandelse og ulykke, men det modsatte”*.⁶⁵

Tre år senere var det gårdejer og højskolemand Erik Appel, der i forbindelse med voldgiftsdomstolens nært stående kendelse angående en kortere arbejdstid i landbruget gav sig selv lov til *“at luften et gammeldags syn på arbejdet”*.⁶⁶ Baggrunden for denne debat om en eventuel nedsættelse af arbejdstiden kan spores tilbage til begyndelsen af 1950'erne. Den knyttede sig til den overvejende socialdemokratiske vision om et velfærdssamfund, hvor byfolk og landfolk skulle stilles lige.⁶⁷ I 1955 havde man fra politisk hold begrundet en sådan nedsættelse af arbejdstiden med helbredshensyn, selvopdragelse, øget tid til familieliv og of-

fentligt liv, samt i det hele taget øget tid til den enkelte, der hermed fik større mulighed for at *“højne sin egen tilværelse”*.⁶⁸ I den forbindelse blev argumentet om *“det fælles bedste”* i høj grad anvendt.⁶⁹

Erik Appel og flere andre af den ældre landbrugergeneration havde dog svært ved at se, at en nedsættelse af arbejdstiden til otte timer kunne få *“en betydelig social og kulturel betydning”*.⁷⁰ Voldgiftsdomstolen befandt sig simpelthen for langt væk fra det virkelige arbejdsliv på landet: *“Undertegnede deler ikke formandskabets udtalelse om tidsafkortningens sociale og kulturelle betydning. Det drejer sig om 150 timer pr. arbejder, men landarbejderne er jo langt fra uvilige til at arbejde en ekstra niende time, når de blot får overbetaling. Deri ligger for dem forhøjelsen af kulturniveauet”*.⁷¹

Trods denne uenighed accepterede Appel overraskende nok tidsnedsættelsen ud fra en erkendelse af, at fagforeningsmentaliteten allerede havde inficeret landarbejderne. *“Jeg må mene”,* hed det således, *“at når landarbejderne nu absolut vil på linje med industriarbejderne, så er det bedre at imødekomme dem end at risikere gentagne strejker og lock-outer. Ved dem spildes der meget store værdier”*.⁷²

En anden landmand, M. Andersen, opfattede af gode grunde Appels konklusion som *“uforståelig”* og mente ikke, en ni timers arbejdsdag på landet om sommeren *“kunne afskrække nogen”*.⁷³ Også husmanden Willemoes Eliassen samt to andre landmænd, Steffen Jakobsen og Johannes Thulesen, mente, at stat og organisationer skulle holde sig udenfor landbrugernes egen organisering af arbejdet. Således hævdede sidstnævnte, at det ikke var landbrugets unge, der rejste kravet – *“Nej, det er jo fagforeningerne, der rejser kravet”*.⁷⁴

I sidste halvdel af 1950'erne dukkede den traditionalistiske opfattelse af arbejdstid og fritid sporadisk op, som i

Skreddet indenfor ungdomsbevægelsen fra foredrag og oplysning til idræt kulminerede i 1970'erne med opførelsen af idrætshaller i de fleste landsogne. På billedet ses konstruktør Johnie Kühnau (tv) og skolepedel Laurids Mikkelsen, der var to af de mest energiske ildsjæle under opførelsen af Agerskov-Hallen. Foto: Vestkysten, 2. december 1974.

artiklen "Den øgede fritids fare" fra 1958. Heri opsummerede K. Oxenvad alle de ulemper, en ældre landbrugergeneration fandt ved den såkaldte udvikling: "Der er ingen tvivl om, at det her igen er hjemmene, der har svigtet, og der er jo i dag stor fare for, at opløsningen vil tiltage. Arbejdsløsheden medfører, at der bliver endnu mere fritid. Man siger, at man ikke kan stoppe det, vi i dag kalder fremskridt. Hvad der for mig er fremskridt, er ikke mere fritid, ikke højere løn – de to dele tilsammen giver ikke tilfredshed. Idet vor såkaldte velfærdsstat gav næsten alt det, der krævedes, tit uden at kræve modydelse, gik tilfredsheden fløjten. Var vi ikke allermest tilfredse, når vi havde fuldført et stykke arbejde, set noget blive til? For mig at se skal tilfredsheden igen hentes ude på marken; især gælder dette for alle dem,

der uforskyldt blev narret ind til byerne, og dør var med til at skabe endnu mere arbejdsløshed. Hvad skulle der være i vejen for, om vi igen prøvede at sætte tæring efter næring, mon ikke arbejdsglæden da igen ville holde sit indtog hos os?"⁷⁵

"Krævementalitetens" udbredelse

Det foregående viser, at det identitetsmæssige skred fra et udpræget ønske om at gøre sin samfundspligt til at stille retmæssige krav til samfundet syntes at sætte ind fra omkring 1950. Dette skred tog til i løbet af de næste to årtier for endelig at kulminere i en interesseorganisationspræget landsbysamfundsbevægelse, domineret af tilflyttere fra byerne, i slutningen af 1970'erne.⁷⁶

Denne ændring i kulturel identitet rakte ind i såvel det økonomiske som kulturelle foreningsliv på landet og ytrede sig i en lang række skred – lige fra et skred fra gymnastik til fodbold, fra foredragsforening til fritidsklub, fra folkedans til rock 'n roll, beatmusik og ungdomsoprør over til et skred fra et fokus på arbejdsliv til et fokus på fritidsliv samt et ændret syn på selve landbrugererhvervet fra at være det brødfødende erhverv til at være berettiget til statsubsidier. *"Vi er vant til at betragte landbruget som det bærende erhverv"*, hed det således betegnende i bogen *"Danmark under forvandling"* fra 1966, *"og ude omkring i verden er Danmark først og fremmest kendt som landbrugslandet. Sandheden er, at det i dag endnu mere er et industriland"*.⁷⁷

Hvor kravet om subsidier ret hurtigt vandt indpas indenfor det økonomiske foreningsliv, kviede man sig længe ved at modtage statsstøtte indenfor de kulturelle foreninger, om end man tidligt erkendte, at også kulturlivet var blevet ramt af strukturændringerne.⁷⁸ Således blev Ungdomskommissionen ikke blot kritiseret for sit syn på fritiden – den blev endvidere kritiseret for at gøre sig til talsmand for et statsstøttet foreningsliv, bl.a. i form af støtte til forsamlingshuse, ungdomsgårde, dansehaller, sognegårde mv.⁷⁹

Ikke mindst indenfor D.d.U. stillede man sig kritisk overfor idéen om statstilskud ud fra et ønske om uafhængighed og selvregulering – akkurat som det havde været tilfældet i tiden omkring Første Verdenskrig. Imidlertid viste det sig, at folk som formanden Jens Marinus Jensen og forstander Kr. Støchkel ikke var erklærede fjender heraf.⁸⁰ For at få afdækket medlemmernes holdninger, efterlyste Jens Marinus Jensen i 1950 kommentarer angående støtten, hvilket resulterede i mange angreb på den *"krævementalitetens gift"*, som især den tidligere nævnte sognepræst Otto E. Helms, Soderup sydvest

for Roskilde, advarede mod i en række artikler i *Dansk Ungdom*.⁸¹ En mægler i den ret barske principdiskussion i 1950 var Asbjørn Mandøe, højskolelærer fra Rønshoved ved Gråsten: *"Vi skal ikke have det offentlige til at lede et ungdomsarbejde. De unge skal klare det selv – med de ældre i ryggen. Jeg har intet imod at de også får økonomisk støtte – fra de ældre eller fra sognerådet. Men i hvert fald skal støtten være lokal. Om de midler, der flyder fra staten, ved vi, at ingen føler sig forpligtet over for dem. Dertil er staten et alt for upersonligt uhyre. Og så må vi jo ind på kontrol og den slags. Derimod er der stor chance for, at en ungdomsforenings ledelse og medlemmer vil føle sig forpligtet over for de penge, de får på stedet"*.⁸²

Op gennem 1950'erne kom der regelmæssige angreb på *"krævementaliteten"* eller *"tilskudsmentaliteten"*, som lærer H. P. Hansen, Slagelse, i 1956 så som *"den mest udbredte syge i landet"*.⁸³ I den forbindelse fik *"tilskudsmændene"* følgende bredside: *"For det meste ungdomsarbejde er der hverken gavn eller fornuft i denne kræven ind; væsentlig er den et bevis på lederes dygtige evne til at rage andres penge til sig. Jeg tror ikke på, at offentlige tilskud gavner sundt ungdomsarbejde en døjt, men jeg er temmelig sikker på, at det er til skade for både demokratiet, samfundet og den enkelte unge"*.⁸⁴ Derimod skulle man ifølge Hansen *"bevare visse værdier fra gammel tid, f.eks. om, at tiggeri var en skam, og at almisse tog man nødtigt imod"*.⁸⁵

Mindre markant foregik debatten indenfor højskolekredse. Dog erklærede i 1960 den indflydelsesrige redaktør for *Højskolebladet*, tidligere medlem af Dansk Samling og fra 1964 Socialistisk Folkeparti Poul Dam, Magleås Folkehøjskole, at tilskuddene burde afvikles, inklusive tilskuddene til højskolerne, om end Dam erkendte, at det ville komme til at gøre ondt.⁸⁶

Et eksempel på en nutidig, velfungerende ungdomsforening er Bovlund Teater- og Foredragsforening i Midtsønderjylland. På billedet ses børnedilettant i Bovlund Forsamlingshus. Foto: Jette Kvist, 2000.

Imidlertid syntes debatten gradvist at forstumme op gennem 1960'ernes tiår og omkring 1970 var den uforsonlige holdning nærmest forsvundet. I hvert fald anså man i *Højskolebladet* på dette tidspunkt en statsstøtte som helt naturlig – herunder også den ovennævnte Poul Dam – hvilket flere fuldkomment neutrale oplysninger om støtteforordninger og -muligheder bl.a. vidner om. Den eneste frygt, der blev givet udtryk for, var frykten for at tilskudsordningen skulle blive "udhulet".⁸⁷ I *Dansk Ungdom* tog man på vej, da Jens Kruuse i *Jyllands-Posten* roste en ungdomsforeningsformand, der foretrak baller fremfor at skulle "bede kommunen om tilskud".⁸⁸ Om end alle politiske vinde blæste i retning af et subsidieret kulturelt foreningsliv, støder man dog stadig på overskrifter som "Vil staten kvæle den frivillige ungdomsbewægelse?" fra 1963 og "Giver statstilskuddet liv til ideen?" fra 1967.⁸⁹ I sidstnævnte artikel, der var et referat af De danske Gymnastik- og Ungdomsforeningers kursus i Viborg (D.d.U. og De danske gymnastikforeninger var nemlig i 1965 blevet sammenlagt til D.d.G.U.), blev håbet om et ikke-subsidieret foreningsliv imidlertid afivet af sognepræst Helge Grell, Silke-

borg, der i en tale fastslog følgende: "Ingen drømmer i dag om at afvise tilskud heller ikke til det idebetonede arbejde (..) Den mentalitet, der behersker de fleste af os kan udtrykkes på den måde, at vi alle ønsker et aldeles frit ungdomsarbejde, som ikke er økonomisk frit, fordi det nu engang kun kan overleve på offentlige tilskud. Man kan ikke, og man vil ganske simpelt ikke mere betale selv".⁹⁰

Med stormskridt nærmede landbolivet sig bylivet. Kommunalreformen i 1970 syntes at besegle den såvel kulturelle som fysiske urbanisering på landet.

Konklusion

Mennesket lever ikke af brød alene. Denne sandhed gennemsyrrer det kulturelle foreningsliv i de danske landdistrikter. Det gælder lige fra højskole-, forsamlingshus-, og friskolebevægelsernes samt de religiøse bevægelseres storhedstid i sidste halvdel af 1800-tallet over ungdomsforeningernes tid 1900-1970 frem til i dag, hvor organisationer som Landsforeningen af Landsbysamfund og Landdistrikternes Fællesråd gør en ihærdig indsats for at opretholde

de kulturelle institutioner på landet, her ikke mindst folkeskolerne.

I denne artikel har jeg fokuseret på det kulturelle foreningsliv i den i forsøgen forsømte – men ikke desto mindre skelsættende – periode fra 1950-70. Den periode, hvor man indenfor det økonomiske liv talte om strukturændringerne, centraliseringen og udviklingen som nærmest overnaturlige kræfter, det ikke var muligt for noget menneske at sætte sig op imod.

Vi så her på den krise, der fra 1950'ernes begyndelse bredte sig blandt lederne af de vigtigste kulturelle foreninger på landet, ungdomsforeningerne. Denne krise, der har reminiscenser tilbage til tiden omkring Første Verdenskrig, gav sig udtryk i en generel følelse af tilbagegang, både rent talmæssigt i form af færre medlemmer, men især i moralsk-kristelig henseende. I grel kontrast til Besættelsens frodige kulturliv talte man i efterkrigstiden om en forkælet, ansvarsløs og materialistisk indstillet landbougdom, der lod sig lokke af bylivets fristelser.

Den ungdomskommission, der i årene 1946-1952 med Hal Koch i spidsen undersøgte en moderne ungdoms "*fritidsproblem*", konkluderede i den forbindelse, at man ikke alene skulle forsøge at udfylde de unges fritid med åndelige sysler (som man, udover gymnastikken, traditionelt havde gjort indenfor ungdomsforeningerne). Man skulle først og fremmest tilstræbe den personlige udfoldelse gennem leg og fysiske aktiviteter. Et sådant synspunkt var symptomatisk for det generelle skred fra åndelige aktiviteter til en mangfoldighed af idrætsaktiviteter, der fandt sted indenfor ungdomsforeningerne fra 1945 til 1970. Ja, langt de fleste foredrags- og ungdomsforeningerne blev simpelthen omskabt til idrætsforeninger.

Imidlertid bekymrede de ældre generationer af landboere sig ikke blot om en

forlystelsessyg landbougdom, der tog "*på balture*" rundt om i sognet i deres motorkøretøjer. Udover en sådan klassisk generationskonflikt var man i det hele taget bekymret for den mentalitetsændring, der – under påvirkning af by(arbejder)kulturen – var ved at foregå blandt landdistriktsbefolkningen i efterkrigstidens Danmark. Hvor man i det gamle landbrugersamfund havde sat en ære i at klare sig selv uafhængigt af staten ud fra en grundidé om, at arbejdet bærer lønnen i sig selv, blev det op gennem 1960'erne efterhånden god tone at kræve statsstøtte til foreningsaktiviteterne – akkurat som det siden Besættelsen havde været god tone at kræve statsubsidiering af landbruget, stik imod en traditionalistisk, liberalistisk livsanskuelse.

Det er dog betegnende, at man indenfor det kulturelle foreningsliv i landdistrikterne aldrig har accepteret Udviklingens og Strukturændringernes handlingslamdende kraft i samme grad som indenfor det økonomiske foreningsliv. Herom vidner bl.a. 1970'ernes idrætsbevægelse og landsbysamfundsbevægelse. Om end man som landbo som oftest er pisket til at tage job i byernes korporationer, er man dog fri til at deltage i de lokale, kulturelle aktiviteter ude i landsbyerne. I den forstand lever ungdomsforeningsånden stadig ude i landdistrikterne, om end i modificeret form.

Noter:

1. Om foreningstiden i det 19. århundrede, se Gunnar L. H. Svendsen: *Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900*, Fortid og Nutid, hæfte 1, 2001, s. 23-51. Generelt om ændringerne i det kulturelle liv på landet 1950-70, se Gunnar L. H. Svendsen: *De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by*, Fortid og Nutid, hæfte 3, 2002, s. 188-203. For en samlet gennemgang, se Gunnar L. H. Svendsen: *Sam-*

- arbejde og konfrontation. Opbygning og nedbrydning af social kapital i de danske landdistrikter 1864-2003. Ph.d.-afhandling, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, 2004 www.humaniora.sdu.dk/phd/dokumenter/filer/Afhandlinger; samt Gunnar L. H. Svendsen og Gert T. Svendsen: *The Creation and Destruction of Social Capital: Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2004.
2. Se også Gunnar L. H. Svendsen: Centralisering, centralisering- og atter centralisering. Kættene indenfor dansk andelsbevægelse før og nu, *Folk og Kultur*, årgang 2003, s. 88-99; Gunnar L. H. Svendsen: Livsformer i landdistrikterne. Den evindelige spænding mellem det traditionelle og det moderne, *Bol og By*, nr. 2, 2001, s. 9-40; Gunnar L. H. Svendsen: Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70, *Historie*, nr. 1, 2003, s. 67-123; Gunnar L. H. Svendsen: Hvad er strukturændringer? *Samfundsøkonomen*, nr. 5, s. 37-41; Gunnar L. H. Svendsen: Sagnet i opbrud. Om ændringerne i det kulturelle liv på landet 1950-70, *Magasin fra Det Kgl. Bibliotek*, nr. 2, 2001, s. 19-35.
  3. En gennemgang af De danske Ungdomsforeninger 1900-1950 findes i Gunnar L. H. Svendsen: *De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by*.
  4. Johannes Vedel i *Højskolebladet* 1902, s. 88.
  5. Bendix Madsen i *Højskolebladet* 1914, s. 132.
  6. En nærmere gennemgang af denne 'flugt fra hjemmene' findes i Gunnar L. H. Svendsen: *Fra selvorganisering til statsregulering. Smørmerkeforeningens samarbejde med staten 1900-1912*, *Bol og By*, nr. 2, s. 73-95.
  7. J. P. Skriver: *Fremtiden*, Edvard Eller o.a. (red.): *De danske Ungdomsforeninger i femogtyve Aar*, 1928, s. 49-50, s. 49.
  8. A. Jensen i *Højskolebladet* 1896, s. 1402ff.
  9. Sst., s. 1403.
  10. Jens Marinus Jensen: *Kommentar*, Edvard Eller o.a. (red.): *De danske Ungdomsforeninger i femogtyve Aar*, 1928, s. 74-75, s. 75. Se også *Dansk Ungdom* 1963, s. 338-339.
  11. Laurids Pedersen i *Højskolebladet* 1938, s. 317.
  12. Se *Dansk Ungdom* 1950, s. 138 og s. 207, 1958, s. 426, 1959, s. 567, 1962, s. 562, 1966, s. 793, 1970, s. 39.
  13. "Foreningsdød", se f.eks. *Dansk Ungdom* 1959, s. 111; "Foreningslivets krise", se f.eks. *Dansk Ungdom* 1950, s. 267. "Foreningstomme områder", se *Højskolebladet* 1955, s. 274; 1956, s. 101. "Forsamlingshuskrise", se f.eks. *Husmandshjemmet* 1960, nr. 27, s. 3 og 4, *Dansk Ungdom og Idræt* 1965, s. 518. Netop "forsamlingshuskrisen" var emnet for et radioforedrag af forstander Fritz Teichert, Kalø Landbrugsskole, i juli 1960 (jf. *Husmandshjemmet* 1960, nr. 27, s. 2 og 3).
  14. Således skrev gdr. Villemoes Eliassen tidstypisk i 1952: "*Den defensive Holdning, som i dag præger det folkelige arbejde, har også berørt ungdomsarbejdet i sognene. Mange steder er det blevet en gammelmandsbevægelse, uendeligt kedsommeligt, fordi de unge er passive og uden virkeligt forhold til det bærende i det folkelige arbejde*" (Villemoes Eliassen i *Højskolebladet* 1952, s. 456). Se f.eks. også J. Kr. la Cour Madsen i *Højskolebladet* 1955, s. 209-210.
  15. Se f.eks. *Dansk Ungdom* 1952, s. 421, *Dansk Ungdom* 1956, s. 53 og 77, *Højskolebladet* 1958, s. 666, 737, 778 og s. 788, *Dansk Ungdom* 1955, s. 49, *Højskolebladet* 1959, s. 666 og s. 737.
  16. Mogens Kobbarnagel i *Dansk Ungdom* 1952, s. 421.
  17. *Ibid.* Om den ældre generations bitre udfald, se f.eks. også *Dansk Ungdom* 1955, s. 50.
  18. Knud Ladefoged i *Dansk Ungdom* 1952, s. 131-132.
  19. J. Kr. la Cour Madsen i *Højskolebladet* 1955, s. 209. Samme synspunkter finder vi hos højskoleforstander Erik B. Nissen, Antvorskov (Erik B. Nissen i *Dansk Ungdom* 1950, s. 207).
  20. J. Kr. la Cour Madsen i *Højskolebladet* 1955, s. 209. Om udtrykket "*tallenes tale*" indenfor andelsbevægelsen, se Gunnar L. H. Svendsen: *Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70*.
  21. E. Møller Hansen i *Højskolebladet* 1959, s. 737.
  22. Maria Fisker i *Højskolebladet* 1959, s. 788.
  23. Denne bekymring afspejlede sig også i reaktionerne på kommissionens betænkninger, som f.eks. i lederen i *Dansk Ungdom* nr. 37 i september 1952, der var en kommentar til betænkningen *Ungdommen og Fritiden* (*Dansk Ungdom* 1952, s. 429-430).
  24. Ungdomskommissionen: *Ungdommen og*

- Fritiden. Betænkning nr. 12, 1952, s. 7. Se også Ove Korsgaard: Kampen om lyset. Dansk voksenoplysning gennem 500 år, 1997, s. 368.
25. Ungdomskommissionen: Ungdommen og Fritiden, s. 8.
26. Jf. Dansk Konversations Leksikon 1957, s. 539. Se f.eks. også Korsgaard: Kampen om lyset, s. 368.
27. Et eksempel på et sådant kommissionsarbejde indenfor det økonomiske område er betænkning nr. B 24, "Rationalisering af Mejerier", der blev publiceret i 1949 (se også Gunnar L. H. Svendsen: Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70).
28. Ungdomskommissionen Ungdommen og Fritiden 1952, s. 54.
29. Sst., s. 54.
30. Sst., s. 8. I øvrigt var forholdet mellem tid og arbejde for første gang blevet diskuteret indenfor Socialdemokratiet i mellemkrigsårene, ligesom Ungdomsudvalget fra og med januar 1939 også havde beskæftiget sig med problemet (jf. Korsgaard: Kampen om lyset, s. 343 og s. 368).
31. Se f.eks. Ungdomskommissionen: Ungdommen og Fritiden, s. 8, 45 og s. 55. For en anmeldelse af "Ungdommen og fritiden", se Jens Marinus Jensen i Dansk Ungdom 1952, s. 429.
32. Ungdomskommissionen: Ungdommen og Fritiden, s. 55 og s. 35.
33. Højskolebladet 1911, s. 931, Højskolebladet 1938, s. 316, Højskolebladet 1948, s. 238, Højskolebladet 1949, s. 98. For en nærmere gennemgang, se Gunnar L. H. Svendsen: De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by, s. 200-201.
34. Ungdomskommissionen: Ungdommen og Fritiden, s. 45 og s. 50ff.
35. Sst., s. 181.
36. Sst., s. 54.
37. Sst., s. 53.
38. Sst., s. 54.
39. Sst., s. 53. Se også Ove Korsgaard: Kampen om lyset, s. 368.
40. Ungdomskommissionen: Ungdommen og Fritiden, s. 55.
41. Sst., s. 55.
42. Dansk Ungdom 1958, s. 141.
43. Kr. Støchkel i Dansk Ungdom 1950, s. 243.
44. Ibid.
45. Ibid. En anden debatdeltager, Sven Uhrskov, talte på samme måde om, at målet med en ungdomsbevægelse måtte være at "give de unge et livsindhold", hvilket var ensbetydende med at give dem "en vis mulighed for at blive bevaret mod at komme ud i noget helt galt, frem for dem, der helt er overladt til sig selv" (Sven Uhrskov i Dansk Ungdom 1950, s. 139).
46. A. Mandøe i Dansk Ungdom 1950, s. 267.
47. Ibid.
48. Otto E. Helms i Dansk Ungdom 1950, s. 138.
49. Ibid.
50. Gunnar Damgård Nielsen i Dansk Ungdom 1951, s. 254.
51. "Balkultur", se Dansk Ungdom 1961, s. 510. I øvrigt om problemerne med ballerene, se f.eks. Dansk Ungdom 1951, s. 253ff.; 1952, s. 81, 312; 1954, s. 95; 1958, s. 427; 1961, s. 39, 88, 94, 148; 1962, s. 159; 1963, s. 582, osv. Om "rock 'n roll", se Højskolebladet 1956, s. 535. Om "unge på balture", se Dansk Ungdom 1962, s. 598. For en generel diskussion om ungdomsforeningerne og ballerene, se også Nielsen 1997.
52. Ivar Munk i Højskolebladet 1956, s. 535. Om det moralsk fordærvende byliv, se f.eks. også Højskolebladet 1952, s. 505.
53. Dansk Ungdom 1962, s. 159.
54. Dansk Ungdom 1959, s. 530.
55. Viggo Vandkær Thomsen, der i det hele taget var i det hele taget meget aktiv indenfor ungdomsarbejdet, fungerede tillige som leder af en ungdomsklub i Skivum og kredsformand for Himmerlands Ungdomsklubber og var samtidigt medlem af "Ungdomsringen"s landsstyrelse (jf. Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 57).
56. Viggo Vandkær Thomsen i Dansk Ungdom 1959, s. 531. "Man glemmer, at der er opstået en ny gruppe unge: De, der arbejder i den nærliggende købstad, men bor hjemme. De arbejder på kontorer, på fabrikker, er i lære, går på skole o.s.v., o.s.v. Til overbevisning: Prøv at se rutebiler og tog om morgenen på vej til byen, den modsatte vej hjem om aftenen. Der er fyldt af unge!" (Viggo Vandkær Thomsen i Dansk Ungdom 1961, s. 287).
57. Viggo Vandkær Thomsen i Dansk Ungdom 1959, s. 531.
58. "En rodløs ungdom", se Viggo Vandkær Thomsen i Dansk Ungdom 1959, s. 530. Om landsbyen som "møgghamrende trist", etc., se Viggo Vandkær Thomsen i Dansk Ungdom 1962, s. 32. Andetsteds skriver Vandkær Thomsen uddybende om denne ungdom mellem land og by: "På grund af de unges

- daglige forbindelse med byen er fristelsen til at søge fritiden "besat" i byen så meget større end for den ungdom, der førhen var i landsognene. Med andre ord: Vi må sige, at udviklingen har givet mange landsogne en ungdomsgruppe, som har behov for et sted at være sammen med jævnaldrende. Spørgsmålet er så: Vil sognet løse opgaven – eller skal de unge henvises til tilfældig beskæftigelse inde i byen" (Viggo Vandkær Thomsen i Dansk Ungdom 1961, s. 287). Om den nye landboudoms "øgede behov for beskæftigelse i fritiden", se også Poul Nyboe Andersen i Højskolebladet 1958, s. 538; Johs Engberg i Dansk Ungdom 1960, s. 24. Se f.eks. også skoleinspektør Carsten Brems, Lindved, i Dansk Ungdom og Idræt 1966, s. 102. Om de unges egne holdninger, se Dansk Ungdom 1961, s. 529.
59. Se også Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans? Træk af debatten om dans i ungdomsforeningerne i mellemkrigstiden, Magasin fra det Kongelige Bibliotek, nr. 1, 1997, s. 48-59, s. 58.
60. Carl Justesen refereret i Dansk Ungdom 1962, s. 598.
61. Carl Justesen citeret i Dansk Ungdom 1962, s. 598.
62. Carsten Brems i Dansk Ungdom og Idræt 1966, s. 102. Se også Carsten Brems o.a. refereret i Dansk Ungdom 1962, s. 31.
63. Else Toftkjær Jensen i Højskolebladet 1959, s. 272.
64. Et godt eksempel på det sidste var den tidligere nævnte formand for D.d.U. Jens Marinus Jensen, der så kommissionens arbejde som et bidrag til at "redde" den urbaniserede landboudom fra "arbejdsløshedens triste og nedbrydende tilværelse og fra det skrålplan, der ender i Vestre Fængsel" (Jens Marinus Jensen i Højskolebladet 1952, s. 505). Et godt samtidsbillede af danskernes øgede fritid i begyndelsen af 1960'erne finder man i Knud Bidstrup og Erik Kaufmann: Danmark under forvandling, 1966, s. 56ff.
65. Hans Pinstrup refereret i Højskolebladet 1951, s. 504.
66. Erik Appel i Højskolebladet 1956, s. 217. Om den gamle arbejdsmoral hed det her: "Undertegnede har først i 90erne været "knoldesparker" og hjorddreng uden nogen fastlagt arbejdstid. Arbejdstidens længde bestemte solen; vi målte med udstrakt hånd og bred håndflade den belejlige soltid, da vi kunde være bekendt at vise os på gården som *fyraftensgæster*" (Erik Appel i Højskolebladet 1956, s. 217-218).
67. Således gav Per Hækkerup i en radiosamtale i vinteren 1952 udtryk for, at landbruget skulle sidestilles med byerhvervene. "Konsekvenserne af Hækkerups synspunkter", kommenterede Jens Marinus Jensen, "må jo være, at love skal være ensartede for alle landets borgere og skal tilstræbe at stille dem lige. Det vil sige, at har man 8 timers arbejdsdag i byerne, bør man også have det på landet" (Jens Marinus Jensen i Højskolebladet 1952, s. 505).
68. Erik Appel i Højskolebladet 1955, s. 218.
69. Nedsættelsen af en voldgiftsdomstol i 1952 var et resultat af en betænkning fra folketinget. I betænkningen blev en sådan domstols opgave fastsat til "gennem en nøje undersøgelse af alle arbejdsmæssige og erhvervsøkonomiske forhold at muliggøre, at voldgiftsretten kan træffe den for alle parter ud fra almene hensyn vigtige samfundsmæssige afgørelse" (citeret i Højskolebladet 1955, s. 218).
70. Erik Appel i Højskolebladet 1955, s. 253.
71. Ibid. I overensstemmelse med dette synspunkt skrev gdr. Willemoes Eliassen ud fra "en lille Bondes Synspunkt": "Kravet om 8-Timersdagen vil vedblivende blive rejst. Og trods en grundet Protest fra det Landbrug, der saa daarligt kan indstille sig paa dette Forhold, saa bliver Landmændene de faa og smaa og kommer til at bøje sig (...) Men jeg vil gerne pege paa, at der er en lille Flok, for hvem det vil blive haardt at indstille sig paa 8-Timersdagen [nemlig] de smaa Bønder" (Willemoes Eliassen i Højskolebladet 1955, s. 269).
72. Erik Appel i Højskolebladet 1955, s. 253.
73. M. Andersen i Højskolebladet 1955, s. 289 og s. 290.
74. Johannes Thulesen i Højskolebladet 1955, s. 291. I en kommentar til Thulesens indlæg, hævdede Willemoes Eliassen, at man havde rakt en lillefinger ud – hvor længe ville det mon vare "inden det gælder hele Haanden?": "Fagorganisationernes Agitation er stadig ude efter de unge, og J. O. Krag's Forslag til 8 Timers Dagen hænger os over Hovedet og truer baade Fred og Frihed [Jeg vil sige:] Nej, frivilligt ønsker jeg ikke at gaa med. Jeg vil endda sige med gamle [P. P.] Pinstrup: "Kridt Støvlerne og stå fast!" (Willemoes Eliassen i Højskolebladet 1955, s. 304 og s. 305).

75. K. Oxenvad i Højskolebladet 1955, s. 142.
76. For en gennemgang af den danske landsbysamfundsbevægelse, se Gunnar L. H. Svendsen: Retten til udvikling. Opbygningen af et begrebshegemoni i de danske landdistrikter i 1970'erne, Den jyske Historiker, nr. 100, 2003, s. 124-149.
77. Bidstrup og Kaufmann: Danmark under forvandling, s. 32.
78. Se f.eks. Højskolebladet 1958, s. 282 og s. 540; Dansk Ungdom og Idræt 1966, s. 793.
79. Højskolebladet 1952, s. 441.
80. Således udtalte Støchkel bl.a.: "[Er] det samfundets udvikling i retning af mere fritid og mindre arbejdsglæde, der er medvirkende til problemerne og også de rastløse sind (...) så har samfundet også pligt til at være med til at rette det op. Derfor må der kræves udvidet økonomisk støtte til ungdomsarbejde, bl.a. til oprettelse af ungdomsgårde o.lign., så vi kan få de bedste rammer om mødet mellem ungdommen og dens ledere" (Kr. Støchkel i Dansk Ungdom 1950, s. 244).
81. Otto E. Helms i Dansk Ungdom 1950, s. 463. Se f.eks. også Otto E. Helms i Dansk Ungdom 1950, s. 363 og s. 387. Helms blev bakket op af mange ungdomsledere, som f.eks. Aage Burholt i Dansk Ungdom 1950, s. 387, og Christian Christensen i Dansk Ungdom 1950, s. 412.
82. Asbjørn Mandøe i Dansk Ungdom 1950, s. 268.
83. H. C. Hansen i Dansk Ungdom 1956, s. 3.
84. Ibid.
85. Sst., s. 4. I gruppearbejdet ved D.d.U.s årsmøde i 1956 diskuterede man netop emnet "det frie ungdomsarbejde og staten". Ifølge referenten Ejner Bonde, Gåsdal, Borris, gav flere her udtryk for "det farlige i den tendens, som folk efterhånden får, at samfundet skal støtte dem [og at man] råber om hjælp fra det offentlige". Og Bonde fortsætter: "I gamle dage kunne man i et sogn gå sammen om spørgsmål, som angik samlingsområder og arbejdet for de unge; i vore dage sender man en ansøgning til staten; en sådan udvidet offentlig hjælp fører let til, at vi får mere organisation end liv". Med beklagelse måtte referenten dog konstatere: "Man havde det indtryk, at De danske Ungdomsforeninger nærmest tog statstilskudet, fordi andre ellers ville få det, men arbejder vi ikke imod vort eget formål ved at modtage statstilskud og derved opfordre andre til at gøre det samme? Een skal jo begynde, og mon ikke det ville være De danske Ungdomsforeninger værdigt, om de gik foran og sagde nej til statstilskudet, så ville andre nok følge efter" (Ejner Bonde i Dansk Ungdom 1956, s. 415).
86. Poul Dam i Højskolebladet 1960, s. 90 og s. 102.
87. Sst, s. 468. Bekymringen for svigtende statstilskud til højskolerne syntes at kulminere i slutningen af 1960'erne, se f.eks. Højskolebladet 1967, s. 326, 592; 1969, s. 67, 426, 480.
88. Dansk Ungdom 1962, s. 254.
89. Dansk Ungdom 1963, s. 54; Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 103.
90. Helge Grell refereret i Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 103.

Anmeldelser

Mikael Venge: Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340. Dansk Skatthehistorie I. Told- og Skatthehistorisk Selskab 2002, 304 s. Danmarks skatter i middelalderen 1340-1536. Dansk Skatthehistorie II. Told- og Skatthehistorisk Selskab 2004, 435 s., løssalg 448 kr. pr. bind, abonnement 348 kr. pr. bind.

Told- og Skatthehistorisk Selskab har tidligere forestået udgivelsen af *Dansk Toldhistorie* i fem bind (1987-1990). Nu er turen kommet til en stor, samlet fremstilling af Danmarks skatthehistorie i seks planlagte bind, hvoraf de to første omhandler Danmarks skatter i middelalderen. Historikeren Mikael Venge er forfatter til begge bind, hvoraf det første udkom i 2002 og det andet i sommeren 2004.

“Det skattefrie paradis har nok aldrig eksisteret”. Således indleder Mikael Venge sin grundige, energiske og underholdende fremstilling af Danmarks skatthehistorie fra de tidligste tider frem til reformationen. Så langt tilbage vi kan skue har danske bønder og borgere betalt en mangfoldighed af faste og ekstraordinære skatter til landets konge foruden talrige afgifter til verdslige og gejstlige godsejere.

Vi møder første gang Danmark og danskerne i de skriftlige kilder, da Danmark og Frankeriget var blevet naboer, efter at Frisland og Sachsen var blevet erobret af Karl den Store i slutningen af 700-tallet. Også Danmarks skatthehistorie begynder med danskernes forhold til kejseren mod syd. År 965 udstedte kejser Otto I et brev, der fritog kirkerne i Slesvig, Ribe og Århus for “enhver skat eller tjenesteydelse” og for alle krav “fra vore grever eller skattefogeder”. Brevet stammer fra et tidspunkt, hvor kejseren støttede den kristne mission, der udgik fra ærkesædet i Bremen, og selv om flere af de tidlige danske konger aflagde troskabsed til den tyske kejser, er det ifølge Venge ikke ensbetydende med, at kejserens skattefogeder i virkeligheden opkrævede skat i Danmark.

Det gjorde til gengæld middelalderens danske konger. Kongens opgave var at opretholde den indenlandske fred og forsvare riget mod udenlandske fjender. Som modydelse havde kongen siden hedenold krav på krigstjeneste, tvangsarbejde og underhold til sig og sit følge.

Krigsledingen forvandlede i løbet af 1100-tallet til en skat, der i landskabslovene fremtræder som den centrale skat. Stud dukker op omkring 1200. Måske afløser den natholdet, forpligtelsen til at underholde det omrejsende kongelige hof, der som en græshoppesværme spiste sig gennem landet. Leding og stud var den ældre middelalders hovedskatter og var endnu ved overgangen til senmiddelalderen synonym med den faste årlige skat til kongen. Hertil kom en lang række af andre skatter og afgifter. En naturlig inflation bevirkede, at en skattebyrde, der oprindeligt forekom tyngende eller indbringende, alt efter synspunkt, med tiden blev lettere at bære og indbragte mindre. Men skattemyndighederne udviste også i middelalderen den fornødne opfindsomhed og indførte nye afgifter. Danmarksrekorden indehaves ifølge Venge af en bonde i Bølling herred, der 1498 figurerer i jordebogen med ikke mindre end 18 forskellige afgifter af sin jord.

Udover skatter og afgifter havde kongemagten indtægter fra krongodset og ret til bøder fra dømte lovovertrædere. Ikke mindst retsbøderne udgjorde en væsentlig indtægtskilde, som dog i nogen grad mindskedes i takt med at verdslige og gejstlige godsejere i stigende omfang overtog retten til at oppebære bøderne fra deres egne fæstebønder.

Fra de første skriftlige kilder dukker op i 900-tallet finder vi spredte oplysninger om forskellige former for skatter. I Knud den Stores England fandtes et yderst effektivt skattesystem, og også i 1000- og 1100-tallets Danmark fremtræder beskatningen som en given sag. Venge opfatter ikke de mange forskellige skatter og afgifter, der omtales i kilderne fra disse århundreder, som nydannelser, men mener, at skatter fra første færd indgik i det danske monarki som et bærende led.

En stor del af bind 1 bruges på den såkaldte Kong Valdemars Jordebog fra 1230'erne, et værk som rummer en broget mangfoldighed af tekster. Jordebogen er fuld af gåder og meget virker uforståeligt. Alligevel giver Venges pædagogiske gennemgang god besked. Venge foreslår, at kortlægningen af kongens indtægter og gods skulle bruges under det kommende arveskifte, der sikrede Valdemar Sejrs sønner hver et fyrstelen allerede i faderens levetid.

På baggrund af jordebogens oplysninger tegner Venge et billede af Danmark omkring 1200

som et yderst velorganiseret og reguleret samfund med et net af lokalkendte embedsmænd. Den ældre middelalders samfund var et landbosamfund præget af gårde, som både var den ideelle driftsform og det ideelle skatteobjekt. Mønstret brydes af storgodser, som samledes af verdslige og gejstlige stormænd, men fundamentalt var landskabet domineret af landsbyer opdelt i gårde. Skatterne kunne være tyngende, men Valdemarernes skattestat forudsætter eksistensen af en velstående og velbjerget bondestand.

Skatteopkrævningen blev varetaget af kongelige fogeder, der bestyrede et herred eller sad på kongsgårde fordelt over hele riget. Venge konkluderer på baggrund af Kong Valdemars Jordebog, at skatterne blev aftalt lokalt mellem bønderne og kongens stedlige repræsentant, og det var muligt at entrere om skatten. Desuden var et væld af særftaler eller gamle skikke årsag til en lang række af lokale variationer i skatteopkrævningen. Endnu i 1396 udskrives skatten med forskellig sats i hver landsdel og opkræves efter vidt forskellige principper, der må bunde i lokal tradition.

Betalingen skete ofte i naturalier som korn, flæskesider, lam, fjerkræ, laks eller honning. Var der uenighed mellem skatteyder og foged om kvaliteten af de leverede varer, kunne fogeden nægte at modtage skatten. Men man var ikke sart, hvad angår halvfordærvede madvarer.

Valdemar Sejrs død blev indledningen til en urolig periode i Danmarks historie, som endte med kongemagtens totale fallit og først blev afsluttet med Valdemar Atterdags genrejsning af riget. Men allerede Valdemar Sejrs løskøbelse fra det schwerinske fangenskab, der bragte Danmark på bankerottens rand, indvarslede den lange række af ekstraskatter, som kom til at præge senmiddelalderens skattehistorie. En medvirkende årsag til væksten i de ekstraordinære skatter var, at det kongelige skattegrundlag smuldrede. Skattefriheden til adel og kirke havde allerede ligget som en tikkende bombe under Valdemarernes skattesystem, og problemerne accelererede, da selvejerbønderne i stort tal deserterede som skatteydere ved at underlægge sig de skattefrie herremænd. Kampen mellem kongemagt og aristokrati om skattegrundlaget bølgede frem og tilbage gennem hele middelalderen.

Kongemagtens svar på de faldende indtægter var at udskrive nye ekstraordinære skatter. De ekstraordinære skatter havde ud fra kongemagtens synspunkt den fordel, at de ikke kun omfattede selvejere og kronfæstere, men også opkrævedes af adelens og kirkens fæstebønder. Et centralt punkt i afhandlingen, der især be-

handles i bind 2, er Mikael Venges påvisning af den regelmæssighed, hvormed de ekstraordinære skatter blev udskrevet lige fra 1200-tallet til 1500-tallet. Hvor den centrale ekstraordinære skat i 1200-tallet var plovskatten, dominerede beder i 1300-tallet, mens 1400- og 1500-tallets betegnelse for de ekstraordinære skatter var hjælp eller landehjælp. Alle disse landeskatte faldt så regelmæssigt, at man dårligt kan kalde dem ekstraordinære.

Kongen måtte dog formelt bede Danehoffet eller landstingene om at bevilge den ekstraordinære skat. Kun tyranner kunne egenmægtigt indføre nye skatter, og tyranner levede livet farligt. Allerede under Knud den Hellige 1086 ser vi et oprør mod en "ny og uhørt skat", og også den senere historie kan opvise flere eksempler på skatteoprør. Hvis skatteopkrævningen blev for hårdhændet, kunne bønderne finde på at gribe til våben. De kunne dog sjældent stå sig mod kongernes pansrede ryttere. Fra slutningen af 1300-tallet ser det ud til, at rigsrådet har tiltaget sig retten som skattebevilgende myndighed, hvilket helt utvetydigt slås fast med Christian I's håndfæstning 1448 og gentages i samtlige senere håndfæstninger indtil enevældens indførelse.

Bind 2 indledes med endnu en ekstraordinær skat, nemlig den sølvskat, som grev Gerhard i den kongeløse tid var i færd med at indkræve i Jylland, da han blev myrdet. Men man fjerner ikke en statsgæld ved at myrde kreditoren. Kort efter mordet blev den unge Valdemar Atterdag indsat som konge i Danmark som garant for, at gælden blev betalt. I nogle tilfælde generhvervede Valdemar Atterdag riget ved at betale panteherrerne ud af deres lensslotte, i andre tilfælde ved at hyre fremmede lejetropper til at erobre borgene. I begge tilfælde kom pengene fra ekstraordinære skatter betalt af danske bønder.

Det er naturligt, at Roskildebispens Jordebog fra 1370erne, der som en pendant til Kong Valdemars Jordebog fra 1230erne giver et enestående indblik i tidens skatteforhold, får en fremtrædende plads i fremstillingen.

Under Valdemar Atterdag kom den store pestepidemi, Den sorte Død, til Danmark, men Mikael Venge har kun hån til overs for de historikere, der tillægger pesten større betydning. Især med udgangspunkt i Sjællandske Krønike, som Venge ellers selv betegner som "Sorø Amtsavis", vælger han at undersøge de vidnesbyrd om pestens hærgen, som vi trods alt har (eksempelvis forordningen fra 1355 med omtale af "den overvættede store befolkningsmangel i Danmarks rige"), ligesom de mange ødegårde, der optræder i kilderne, forklares som følger af tidens krigsbegivenheder. Denne anmelder

føler sig ikke helt overbevist af Venges argumenter.

Så snart Valdemar Atterdag havde konsolideret sin magt begyndte han en omfattende og langvarig ekspansions- og reduktionspolitik, hvor adelsgods og tidlige krongods, som i de urolige tider var kommet i adelens besiddelse, blev vundet tilbage til kronen, en politik som fra 1396 blev fortsat af datteren Margrethe, der også på dette punkt var sin faders datter.

I midten af 1400-tallet vejede de faste skatter mindre tungt i det samlede statsbudget og størstedelen af proventet forsvandt utvivlsomt i administrationsapparatet. De faste skatter blev for en stor dels vedkommende ydet i naturalier og gik til opretholdelsen af de mange slotte og len. Selve den kongelige regeringsudøvelse var i virkeligheden baseret på de ekstraordinære skatter. Man betalte ikke skat til en fiktiv statskasse, men til bestemte, nøje definerede formål. I den forbindelse kan man med nutidige øjne undre sig over, i hvor høj grad kongen levede fra hånden i munden. Da en del af gæsterne ved kronprins Hans' bryllup 1478 endnu ikke var rejst hjem en måned efter brylluppet, måtte kong Christian sende nødskrivelser til sine lensmænd om straks at sende ham penge til at underholde gæsterne.

De sidste middelalderkongers tid var som forgængernes brolagt med ekstraordinære skatter. Skatteopkrævningen slog alle hidtidige rekorder under borgerkrigen Grevens fejde, hvor Danmarkshistoriens sidste middelalderår, 1535, sandsynligvis satte rekord i skatteudskrivning. Man skal dog huske, at skatterne navnlig hvilede på gårdene. De fattige, hele den talstærke underklasse, var faktisk skattefrie.

Mikael Venge går grundigt til værks. Man får indtryk af, at hver en sten bliver vendt og hver en kilde benyttet. Jævnligt brydes den bredt fortællende fremstilling af små historier om enkelte personers skæbne. Herved bliver skattehistorien samtidig en socialhistorie, der giver et spændende indblik i både konger, borgere og bønders levevilkår i middelalderen. De to bind giver god besked om middelalderens skatter, men indeholder samtidig mange oplysninger om samfundsofbygningen og den almindelige befolknings levevis.

Hvis nogen tror, at skattehistorie er tørt stof, kan de godt tro om igen. Bøgerne er skrevet med humor og lune, bevidste anakronismer og henvisninger til nutidige forhold, som når kong Niels' afskaffelse af hirden sammenlignes med Glistrups telefonsvarer med russisk tekst, eller det lokale tingsaristokrati beskrives som "klesresiet af cigarrygende sognerødder og venstre-bønder".

Henrik Lerdam

Sissel F. Plathe & Jens Bruun: Middelalderlige altertavler i Haderslev Stift. Temaer og Katalog. Poul Kristensens Forlag 2003, 213 s., 340 kr.

Bogens består af et 41 siders katalog over middelalderlige altertavler og dele af sådanne fra Haderslev stift, indledt af ni specialstudier over tavlerne og deres sammenhænge, skrevet af en række kunsthistorikere og historikere. Disse 'temaer' udgør hoveddelen (144 s.) og kan på udmærket vis 'trække' på illustrationer hos hinanden og i kataloget. Yderligere rummer bindet noter, en samlet litteraturliste, en ordliste, en oversigt over helgener mm. og en sognefortegnelse med to kort. De talrige farvefotografier, der skyldes Jens Bruun, er gennemgående fine, enkelte dog noget mørke.

Artiklerne tager nok udgangspunkt i stiftets altertavler, men er i øvrigt ret alment anlagte. Lars Bisgaard lægger i afsnittet 'den historiske baggrund' ud med Haderslev stifts historie, der som bekendt ikke går længere tilbage end 1920, mens dets område i middelalderen hørte under hele fire stifter: Slesvig, Ribe, Odense og Århus. Det er ingen enkel historie at bringe sammen, men det gøres elegant, ligeledes afsnittets redogørelse for altertavlernes tilkomst ved messestiftelser og indkøb fra kirkeværgernes side. Elisabeth Kofod-Hansens behandling af tavlernes typologi, form og funktion er væsentlig bedre end hendes fremstilling af samme emne 1983 (i bogen 'Løjttavlen', red Poul Svendsen). Det er ikke let på få sider at gøre rede både for forholdene i stiftet og for en omdiskuteret international udvikling. Flere af de samme spørgsmål, bl.a. om altertavlernes liturgiske lukning og åbning, undersøges i Søren Kaspersens læseværdige bidrag om altertavlerne i liturgisk og andagtsmæssig kontekst. Her vises først og fremmest, hvordan billedkunstens 'andagtsliggørelse' gjorde sig gældende og med tiden trængte fra sidealtrene helt ind i højaltertavlernes midtskabe. Bidraget bygger videre på forfatterens artikel »Højalter, liturgi og andagt« fra 1999 (i hikuin nr. 26).

I det følgende afsnit behandler Sissel F. Plathe tavlernes værksteder og teknik samt deres senere skæbne. Ikke alt er her lige forståeligt, som når det hedder, at man i 1400-tallets Tyskland gik fra »kundeproduktion til vareproduktion«! Mon ikke der menes produktion på bestilling og produktion for ukendt marked? I spørgsmålet, hjemlig produktion eller import, udnyttes hverken altertavlerne selv eller litteraturen, og det er svært at se underbygning for konklusionen, at de fleste af stiftets altertavler og figurer skulle være importarbejder. Hvorfor

fremgår det ikke her, at den hidtidige kunsthistorie og senest Jörn Barfod (i sin disputats 1986) med gode grunde har kunnet bestemme i det mindste de ældre, højmiddelalderlige figurer som hjemlige arbejder?

Sissel F. Plathes og Jens Bruuns afsnit om grafiske forlæg bygger videre på Ulla Haas-trups studier af Løjttafvlens forlæg (1983) ved at knytte stukne forlæg af bl.a. Albrecht Dürer og Martin Schongauer til passionsfremstillinger på seks af stiftets altertavler. Herpå gennemgår Jens Bruun de figurrige Golgatas-scener, der er hovedmotiv på et meget stort antal af altertavlerne, og sætter dem i forhold til fløjenes tilhørende passionsscener. Og samme forfatter behandler under overskriften »Kristi legeme og blod« forekomsten af en række specielt senkatolske motiver såsom Pietà, Nåde stolen, Smertensmanden, Gregors Messe etc. Herefter præsenterer Sissel F. Plathe stiftets Mariaaltertavler, bl.a. med den gode iagttagelse, at to spejlvendte Mariafigurer fra Hammelev kirke ikke har hørt hjemme i en altertavle, men snarest har været opsat ryg mod ryg i en sjælden lysekrone. Udmærket, men hvorhenne er da systematikken? For så skulle de to figurer jo slet ikke have været medtaget i bogen og dens katalog – eller bogen skulle i stedet have heddet 'altertavler og lysekroner'. Sidst i rækken følger Hans Jørgen Frederiksens grundige behandling af tavlernes apostelrækker, nødhjælpere og andre helgener. Der nås ganske langt med de såkaldte Nødhjælperhelgener, en tysk kult for 14 helgener, som blev anråbt hver på sine specialområder, og som i Danmark ofte blev til hele 15! Når vi i et kvægbrugsområde som det danske ser netop S. Leonardus glide ind som 'ekstra' Nødhjælperhelgen, mon så ikke det skyldes hans traditionelle anråbelse imod kvægpest?

Bogens katalogdel, der er opstillet efter provstier, fungerer udmærket som reference for artiklerne, når det gælder billeder og basale oplysninger. Men som forskningsredskab er kataloget ikke meget bevendt. Beskrivelserne har karakter af små formelle øvelser, der hverken kommer væsentligt ud over, hvad der kan ses på fotografierne, eller hvad der for størstedelen af stiftet allerede foreligger beskrevet i Nationalmuseets grundlæggende katalogværk Danmarks Kirker. Altertavlernes tilskrivninger og værkstedsgrupperinger er behandlet ganske løseligt og uden nogen fornuftig relatering til tidligere forskning. Katalogoptalen af en Madonna fra Bjerning kirke er end ikke afstemt med Sissel F. Plathes eget bidrag om Mariaaltertavler, hvor figuren tildeles en afstamning fra nordtyske madonnaer i Doberan og Lübeck. I kataloget derimod henregnes den til »Fransk gotik«, og det hævdes, at bl.a. det »arkaiske«

smil skulle tyde på »hjemligt arbejde«. Derimod refererer kataloget ikke Erik Moltkes overbevisende henvisning til en formidling fra Frankrig via Kølnerkunsten o. 1350 (Danmarks Kirker Sønderjylland 2805), som er kendt for netop det karakteristiske stive smil, der giver Bjernings madonna karakter.

I det, der skulle være katalogets forskningsstatus, skrives der altså nærmest som vinden blæser. Problemet herved er ikke blot, at der i så ringe omfang inddrages synspunkter fra litteraturen, men også, at vigtige kunsthistoriske bidrag slet ikke er benyttet og anført. Dette vil ikke gøre arbejdet lettere for fremtidige forskere, som kataloget jo vil svigte og meget let føre bag lyset i deres litteratursøgning. Et sjusket katalog kan være værre end intet katalog.

Disse kritiske bemærkninger til bogens systematik og 'apparat' må ikke skygge for bogens hovedkvaliteter, der ligger i illustrationerne og i de for størstedelen gode og interessante fagartikler. Haderslev Stifts altertavler er også fortjenstfuldt lagt ud på internettet, www.altertavler.dk, hvor det tillige ses, at bogen tænkes fulgt op for andre stifter, først for Odense Stift. En sådan serie kunne være til nytte for studiet og formidlingen af danske altertavler. Men der bør lægges en helt anden indsats i kataloget. Og man må spørge sig, hvor langt konceptet faktisk vil kunne bære. Er det tanken atter og atter at bede de samme eller andre fagfolk om at behandle sider af altertavlestudiet på baggrund af et nyt stifts altertavler?

Ebbe Nyborg

Palle Kousgaard: Vandmøllerne ved Salten Å. Forlaget Vinden Vender 2003, 175 s., 350 kr.

I det midtjyske søhøjland syd for Silkeborg løber Salten Å fra vest mod øst gennem Them Kommune, hvorefter den forenes med Gudenaen ved Mossø i Ry Kommune. I dag et naturskønt landskab, som skabt til rekreation, men engang et område hvor driftige mænd satsede ressourcer og penge på udviklingen af et industrieventyr, der i meget er at sammenligne med Mølleåens, for også i det midtjyske gav åløbet kraft, energi og muligheder. Den lidt dristige sammenligning mellem den storslåede udvikling ved Mølleåen og de mindre kendte projekter ved Salten Å, henter sin baggrund i Palle Kousgaards bog Vandmøllerne ved Salten Å. Palle Kousgaard er civilingeniør, landmand og altså også mølle- og lokalhistoriker, og udgangspunktet for bogen er både sympatisk og sundt:

Nemlig en årelang undren over og nysgerrighed efter at finde ud af, hvilken historie der har udspillet sig i et landskab, der "... er så smukt, at det næsten gør ondt," (s. 7) og ser ud som om det altid har været der. Efter at have kradset lidt i historiens overflade erkendte forfatteren, at områdets vandmøller var mødesteder og økonomiske kraftcentre, at møllerne og deres ejere dominerede egnens historie, og derfor en selvstændig skildring værd. Skildringen foreligger nu, tilsyneladende som første del af et ambitiøst projekt om egnens historie, om bønder, skove og tilplantning. Vandmøllerne ved Salten Å er en interessant og på mange måder læseværdig bog, men den har også sine mangler, der ikke ophæves af det indbydende udstyr.

Til den interessante og læseværdige del af bogen hører, at den indledes med en glimrende landskabsbeskrivelse og redegørelse for de særlige forhold der gælder for møllehistoriske kilder (s. 9-10), og med afsæt i disse, suppleret med landskabsstudier, gennemgås historien om møllerne ved Salten Å, om bygninger og ejerforhold, mølle for mølle. Særligt redegørelsen for Nørre Mølles genetablering (s. 17-21) er en god udviklingshistorie, ligesom beretningen om afviklingen af manufakturterne ved samme mølle (s. 49-52) rummer både dramatik og god lokal- og personalhistorie. Redegørelsen for vejforholdene omkring de gamle møller (f.eks. s. 104-108) viser forfatterens evne til at gøre interessante, grundige og frugtbare betragtninger af levn i landskabet, hvilket også gælder påvisningen af næppe synlige hustomter (s. 118). En virkelig god historie af næsten romanagtig karakter formidles fortrinligt (s. 123-127); et vanvittigt handlingsforløb, der bl.a. inkluderer forsøg på at finde og betale falske vidner m.m., grotesk i dets form, men et resultat af den grundighed, med hvilken Kousgaard er gået til værks i sine kildestudier. Der kan ikke være meget litteratur eller mange dokumenter i private og offentlige arkiver om møllerne ved Salten Å, der ikke har været i hænderne på Kousgaard.

Ikke desto mindre rummer Vandmøllerne ved Salten Å nogle alvorlige mangler. Rent teknisk skæmmes bogen af flere fejl, der ikke blot er irriterende, almindelige korrekturfejle, men hele sætnings- og afsnitsafslutninger, der er gledet ud (f.eks. s. 20, 88, 93, 100, 114, 157). Forfatteren har søgt at råde bod på dette ved udsendelse af et "bogmærke," der i øvrigt ikke medtager alle fejl, og ved redegørelse på sin hjemmeside, men der er dog stadig tale om graverende fejl i en bog. Et andet teknisk orienteret punkt, der har konsekvens for bogens læsevenlighed, er det besværligt opbyggede noteapparat, der henviser til en nummereret og ikke en alfabetisk ordnet litteraturliste (s. 164-175), ligesom der ikke findes

en samlet fortegnelse over anvendte arkivalier. Disse skal findes i noterne, hvilket selvsagt har konsekvenser for overblikket. Og endelig forekommer det både inkonsekvent og irriterende, at forfatteren i bogens mange citater, der ellers er gengivet i original syntaks og i øvrigt er tro mod original stavemåde, anvender "å" i stedet for "aa." På det indholdsmæssige område, og derfor mere betænkeligt, er bogens store detaljeringsgrad både dens styrke og dens svaghed. Styrken er omtalt ovenfor. Svagheden er, at læseren til tider får fornemmelsen af at miste overblikket i de mange, lange og indgående redegørelser for lokalisering, ejere, skifter, handler, skøder, forsikringsopgørelser, hartkornsangivelser m.m.m., og endnu værre: At forfatteren også har mistet overblikket. Hvad skal vi egentlig med oplysningerne, ud over at få disse? Måske et eksempel er givet i f.m. den minutjose gennemgang af Kartrinedal i 1800-tallet (s. 67-69), der afløses af et kronologisk hurtigløb i nyeste tid kulminerende med et nærmest dagsaktuelt debatindlæg i bevaringssspørgsmål (s. 69, sp. 2). Men her er dog en slags konklusion. Det er der ikke på bogen som helhed. Brødteksten slutter med en kort gennemgang af "Andre møller" (s. 148-149), helt lakonisk. Der er ingen afslutning, ingen konklusion, intet forsøg på opsummering. Og det er en skam. Der er nedlagt et stort arbejde i bogen, der da også rummer potentiale til at læseren sidder tilbage med andet end spørgsmålet om, hvad vi egentlig skal bruge bogens mange møjsommeligt fremfundne oplysninger til. På den måde ligner Vandmøllerne ved Salten Å den klassiske "Af X Herreds" eller "Af Y Sogns" ejendoms historie. Bogen har således uden tvivl interesse for folk med tilknytning til Salten Å, og for læsere med særlig møllehistorisk interesse, men de fleste almindeligt kultur- og lokalhistorisk interesserede vil nok stå af midt i en handel, en arvesag eller en taksering.

Vandmøllerne ved Salten Å har mange kvaliteter, men er også en underligt uforløst bog. Måske ildsjælen Palle Kousgaard vil gennemføre denne forløsning i et af de annoncerede projekter.

Henrik Gjøde Nielsen

Peter Carelli, Lars Hermanson & Hanne Sanders (red.): Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark. Centrum för Danmarksstudier III, Makadam Förlag 2004, 374 s., 240 svenske kr.

Antologien består af fjorten indlæg af fremtrædende danske og svenske middelalderforskere – arkæologer såvel som historikere. Bidragene udspringer af en konference i Höör i 2002 arrangeret af Centrum för Danmarksstudier ved Lunds universitet. Dermed giver værket ikke blot en kækommen indsigt i 'Stand der Forschung' netop nu, men også en række bud på i hvilke retninger denne forskning kan tænkes at bevæge sig indenfor den nærmeste fremtid.

Det ligger implicit i titelvalget, at der her må være tale om et opgør, et nysyn, og den overordnede agenda for langt de fleste bidragydere er da også grundet i en kritik af en tidligere tradition og primært dennes fokus på det særskilt nationale og den 'statsmagt', der underbygger dette. Kort sagt, et opgør med en insulær, nationalt orienteret historieskrivning. Som modtræk ligger fokus, som undertitlen antyder, på sociale relationer og 'kulturelle mønstre'. Her viser det komparative udsyn, at Danmark (eller Skandinavien for den sags skyld) ikke udgør et særtilfælde i europæisk sammenhæng, og derfor retfærdigvis heller ikke bør behandles særskilt fra den overordnede europæiske udvikling. Danmark er en del af et Europa, der trods myriader af regionale afvigelser, er forenet i en fælles kulturkreds, som ikke udelukkende er defineret ved en fælles kirke. Også de sociale mønstre viser påfaldende ligheder. Bidragene er, som det ofte vil være tilfældet for antologier af denne type, meget forskellige; både i emnefelt, tilgangsvinkel og teoretisk dybde. Dette giver værket en kaleidoskopisk karakter, der ikke er uproblematisk når titlen nu er 'et andet 1100-tal'. For er der overhovedet tale om et 1100-tal her?

Almindeligvis har netop dette århundrede været det foretrukne når middelalderforskere, inden- såvel som udenlands, har søgt at beskrive de dynamiske træk i middelalderen. 1100-tallet er blevet fremstillet som en formativ vækstperiode, og der er kun yderst sjældent blevet stillet spørgsmålstegn ved det positive – ja progressive – ved de samfundsforandringer, der alt andet lige præger dette århundrede (blandt undtagelserne kan nævnes R. I. Moores studier, der netop forsøger at fremdrage de repressive elementer i den gennemgribende 'normalisering' af samfundslivet).

Selve den forudsætning, at de helt store forandringer netop skal findes i 1100-tallet, røres

der ikke ved. Her følger bogen den trend, der har præget også europæisk middelalderhistorie i det 20. århundrede, men som der i de sidste par årtier er blevet stillet grundigt spørgsmålstegn ved. Hvorfor så 1100-tallet? For Danmarks vedkommende er der den helt logiske grund til dette valg, nemlig at det skriftlige kildemateriale først her begynder at optræde i større mængde og i en form, der ligner den generelle europæiske skrifttradition. Alligevel bevæger adskillige af bogens bidrag sig ud over denne periodebegrænsning. Det der dækkes er snarere det der normalt betegnes højmiddelalderen med især udviklingen i anden halvdel af 1100-tallet som omdrejningspunkt.

Som det understreges i Hanne Sanders' introduktionskapitel indebærer majoriteten af antologiens bidrag en nuancering af forholdet imellem de to magtinstanser 'kongemagt' og 'kirke', men også imellem 'slægt' og 'individ' fra at se dem som modsatrettede til at påpege og analysere samspillet imellem dem. Alligevel hersker der langt fra enighed om, hvordan forholdet imellem disse entiteter bør opfattes, og kontrasten er måske størst imellem Peter Carellis og Lars Hermansons indlæg, der begge tager udgangspunktet i disse to forskeres respektive afhandlinger. Omdrejningspunktet for Thomas Lindkvists historiografiske indlæg er ligeledes disse to afhandlinger og de brud med traditionen, som deres forskelligartede tilgangsvinkler udgør, og det er derfor logisk at netop disse bidrag må fylde mest i en anmeldelse, der ellers må nøjes med at berøre overfladen.

Det understreges flere gange, at der er en grundlæggende forskel imellem arkæologers og historikers synsvinkler, netop eksemplificeret ved modsætningerne imellem Carelli og Hermanson. Men ingen af de to kan efter min overbevisning stå som eksempel på deres fags generelle træk. Faktisk forekommer det mig at de begge afviger ganske meget fra deres fags typiske profil.

Carellis overordnede tese er, at 1100-tallets Danmark er præget af en stigende kommercialisering, privatisering og individualisering indenfor samtlige samfundssfærer – af en udvikling præget af opkomsten af 'en kapitalistisk ånd', et begreb lånt hos sociologen Max Weber, som ellers kobledede kapitalismens fremvækst med opkomsten af en protestantisk etik. Hermed antager fremstillingen form af et moderniseringsnarrativ og det store spørgsmål er da, om dette bidrager til ny indsigt i hvordan 1100-tallets samfund fungerede, på dets egne præmisser. Synet på perioden er stadig det, at der her ses en gennemgribende forandring præget af en konsolidering af magt (p.32), at en mundtlig kultur afløses af en skriftbaseret og der skelnes

stadig imellem kongemagt, kirke og aristokrati som udgørende stort set selvstændige magtsfærer. Uanset om man er enig i Carellis hypotese eller ej, er der dog noget der halter i udførelsen: Kildeudvalget er yderst selektivt og medtager netop de eksempler, der underbygger ovennævnte udviklingsnarrativ. Forfatteren skelner imellem denne nye 'kapitalistiske ånd' og et tidligere ideal, men er det ikke højst problematisk, at Carellis billede af dette 'ældre' ideal er uledt af læsningen af en tekst fra slutningen af 1100-tallet – nemlig beretningen om Guillaume le Maréchal? Denne tekst kan vel kun siges at udtrykke noget om et 'før', hvis man antager at den er gennemgribende anakronistisk? Hovedtesen underbygges af en række meget forskelligartede teksteksempler, men spørgsmålet om de anvendte eksemplers repræsentativitet berøres ikke, hvilket kan skyldes den overordnede forudsætning, at der her er tale om en 'tidsånd' der udtrykkes, og at forskerens implicite fornemmelse for denne ånd er argument nok for diverse til- og fravalg. Kildeudvalget og brugen af disse eksempler bliver ikke mindre problematisk af, at der på intet tidspunkt henvises til den latinske originaltekst – forfatteren synes at have læst teksterne i oversættelse – og i flere tilfælde slet ikke at have læst selv denne. Eksemplet på en 'kapitalistisk ånd', som er hentet fra Godric af Finchales helgenbiografi, fremstilles udelukkende på baggrund af sekundærlitteratur (primært opslagsværker), hvilket kan skyldes at Godric's biografi, en i øvrigt ganske kompliceret tekst, ikke foreligger i oversættelse. Carelli er tilsyneladende blevet opmærksom på tekstens eksistens via Henri Pirenne's brug af den og har overtaget dennes udlægning uden at have konsulteret kilden. Det er i hvert fald det indtryk læseren får. Denne tilgang er især problematisk, idet teksteksemplerne indgår i en analyse, hvori der lægges stor vægt på begrebsbrugen. Men hvordan kan man overhovedet foretage en sådan ud fra oversættelser og sekundærlitteratur? Diskussionen omhandler blandt andet begrebet 'gavmildhed'. Middelalderens forfattere opererer med adskillige begreber for dette (liberalitas, largitas, magnanimitas), der indebærer en lang række, ikke mindst moralske, konnotationer. De latinske betegnelser kan ikke reduceres til blotte udtryk for økonomiske transaktioner, og det er derfor afgørende, at man besidder et dybtgående kendskab til den latinske sprogbrug, hvis man ønsker at underbygge sin tese ved netop begrebsanalyser. Det ærgerlige ved denne type sjuks er, at det i sidste ende sætter spørgsmålstegn ved den overordnede teses troværdighed. Dette er især ærgerligt, for det er forfriskende, at nogen tør fremstille en stor overordnet syntese, der både

medtager de mere vidtløftige åndelige og intellektuelle aspekter og inddrager de rent materielle og dagligdagsagtige økonomiske forhold i et bredt helhedsperspektiv. Det er nemt at lade sig provokere af Carellis brug af termen kapitalistisk i forbindelse med middelalderen, men det væsentlige må være, om begrebet er anvendeligt som analytisk instrument til at fremme forståelsen for det beskrevne samfund, og her er jeg ikke overbevist.

Lars Hermansons udgangspunkt er den hypotese, at slægtsskabsstrukturer (slægtsskab skal her forstås meget bredt) er de bærende i et 'institutionsløst' samfund. Hermanson afviser selv kirkens status som institution og kommer derved til at fremhæve træk, der almindeligvis har knyttet sig til billedet af et arkaisk samfund: direkte personkontakter, en social orden styret af bånd imellem grupperinger snarere end gennemskuelige, normative regelsæt. Jeg vil dog stille spørgsmålstegn ved denne noget 'primitivistiske' udlægning. Der er ingen tvivl om, at reciproke strukturer, sociale grupperinger og bånd spillede en gennemgribende rolle i datidens samfund (som de i øvrigt stadig gør i dag), men den nærmest totale afvisning af institutioner og mere abstrakte magtinstansers indflydelse forekommer mig dog at være at gå for vidt. Min hovedanke i forbindelse med Hermansons bidrag er da også de til tider noget bastante generaliseringer. Det udtrykkes blandt andet på side 65, som en art selvindlysende sandhed (uden dokumentation), at middelaldermennesket ikke skelnede mellem en privat og offentlig sfære. Dette udsagn kan i høj grad diskuteres, jeg vil med baggrund i min egen forskning (europæisk ide- og lærdomshistorie) påpege, at der faktisk blev foretaget sådanne skel, og at denne skelnen er helt afgørende for forståelsen af den politiske ideologi – og opkomsten af en embedsmandsethos der i høj grad vægtede neutralitet og i øvrigt skelnede imellem embede og person – netop i denne periode delvist som et udspring af debatterne affødt af den gregorianske reform. Et ligeledes yderst problematisk udsagn er påstanden om, at middelalderens historieskrivere ikke havde noget begreb om fremskridt og historisk udvikling (s. 71). Nærværende anmelder vil påpege, at dette udsagn simpelthen ikke holder for nærmere granskning af middelalderens historieskrivning. I Hermansons fremstilling er kirken på det nærmeste afsakraliseret og biskopperne afklerikaliserede, og de kirkelige instanser fremstår primært som midler til at opnå magt i det omgivende samfund. Side 68 siges det om biskopperne, at de *repræsenterade först och främst sina respektive sociala nätverks intressen, snarare än att de stred för andliga*

ideologiska ståndpunkter'. Ikke blot er udsagnet igen alt for bastant og generaliserende, det udtrykker også en overbevisning om, at der skulle fremstå en modsætning imellem disse netværks verdslige interesser og det religiøse og åndelige element. Som kirkefolk kommer de nævnte biskopper uvægerligt til at fremstå som religiøse hyklere, drevet mere af en 'vilje til magt' end af moralske principper. Og var det ikke netop den slags unuancerede udlægninger, man gerne ville gøre op med? Hermanson skriver sig op imod en tradition, der baseres på forestillingen om et oprindeligt 'slægtssamfund', og han køber heller ikke den udlægning, der baseres sig på en (ofte trestrengt) stændermodel. Men resultatet bliver, at højmiddelalderens samfund kommer til at fremstå som bestående af diverse mere eller mindre arbitrære grupperinger, hvori magtbegær snarere end ideologiske og institutionelle interesser er det styrende element. Hvor Carellis fremstilling til tider synes en anelse for idealistisk, så er denne udlægning snarere kynisk – og dette havde ikke behovet at være en følge af den yderst fornuftige betragtning at se 1100-tallets Danmark som et 'netværkssamfund' præget af horisontale såvel som hierarkiske relationer. Trods forsøget på nytænkning sniger der sig desværre en række gamle antagelser og fordomme ind. Disse bemærkninger til trods skal det dog understreges, at Hermansons bidrag ellers er både velargumenteret og velskrevet og fuldt ud overbeviser læseren om, at netop netværksanalyser er et yderst anvendeligt værktøj til at nærme sig en forståelse af, hvordan et samfund med løse institutionelle strukturer (retlige såvel som politiske) fungerede.

De to følgende artikler, af arkæologerne Katalin Schmidt Sabo og Anton Englert befinder sig på det helt konkrete materielle plan. Sabos artikel behandler et vigtigt aspekt af samfundsudviklingen, nemlig urbaniseringen, og fremhæver den fremvoksende bydannelse som den lokale elites projekt, men vel at mærke et projekt der indebar fordele for samtlige grupperinger i samfundet. Englerts bidrag om handelsskibene viser med udgangspunkt i det arkæologiske kildemateriale, at der i de danske farvande eksisterede et højtudviklet professionelt søhandelsnetværk – og dette vel at mærke før hanseaterne.

Nanna Damsholts indlæg undersøger maskulinitetsopfattelser med udgangspunkt i Vilhelm af Æbelholts brevsamling. Det påpeges, at klerikale mænd var nødsaget til at definere deres maskulinitet ud fra andre principper end dem, der normalt tilskrives 'det mandige', og den middelalderlige stereotyp der her fremhæves ligner i påfaldende grad den i nyere tid her-

skende. Vilhelm benævnes som munk, men er retteligen augustinsk kannik. Dette kan synes som en *petitesse*, men da bidraget netop handler om identitetsskabelse er det yderst væsentligt at holde sig sådanne forskelle for øje – i dette tilfælde ikke mindst fordi der i 1100-tallet netop pågik en heftig debat imellem munke og kannikker af både rent religiøst og magtpolitisk tilsnit. Det kunne have været ønskeligt, hvis en kønshistorisk veteran som Damsholt turde have kommet med et bud på de overordnede træk i udviklingen af kønsopfattelserne (mænd såvel som kvinder) i perioden, og ikke mindst hvorledes forskydninger inden for opfattelsen af køn kan ses i takt med de kulturelle og socio-økonomiske forandringer.

Det efter min mening mest vellykkede bidrag til antologien er Kim Esmarks. Med udgangspunkt i en række nærstudier af retstvister (*calumniae*) i forbindelse med donationer af land til Esrum kloster, præsenteres en retsantropologisk analyse, der formår at fremdrage en lang række interessante facetter ved den sociale ageren i perioden. Den stadige dialektik imellem venskab og uvenskab, som fremvises i disse retstvister, udgør ikke en kilde til social ustabilitet, tværtimod skabes der social sammenhæng igennem de processer, som udløses af den oprindelige konflikt. At der netop er tale om ganske komplekse processer fremgår af, at nærstudiet viser, at donationen af land netop ikke er en afsluttet handling, men snarere igangsætter en kæde af forløb, der kan strække sig over forbløffende lange tidsspan og involvere en lang række aktører. Igen, som det ses i adskillige af antologiens bidrag, er den konkrete praksis derfor det centrale omdrejningspunkt: det er her inspirationen fra antropologisk teori ses mest tydeligt, og i Esmarks artikel mest gennemført. Derfor er det også fortolkningen af praksis, snarere end opstillingen af store modeller eller rammer for fortolkning, der er Esmarks primære ærinde. Styrken i fremstillingen ligger ikke blot i, at analysen er så konsekvent udført, men også at den indebærer et vigtigt komparativt aspekt: På baggrund af et indgående kendskab til fransk materiale af lignende art formår Esmark at vise at den konfliktkultur, som de omtalte *calumniae* er et udtryk for, har adskillige træk til fælles med den, som kan udledes af det franske kildemateriale.

Michael H. Geltings bidrag er en lærd omfortolkning primært af formålet med tilblivelsen af 'den første danmarkshistorie', Roskildekrøniken, på baggrund af en rekonstruktion af begivenheder, omdateringer og et dybtgående kendskab til periodens kildemateriale og den danske historikertradition. Men bidraget rækker langt

videre: Den nytolkning, som Gelting her præsenterer, og som viser at Roskildekroniken udspringer af umiddelbare politiske og endog individuelle interesser, snarere end ønsket om at skrive 'Danmarks historie', har vidtrækkende konsekvenser for forståelsen af en lang række aspekter af den politiske udvikling – kirkelig og verdslig – i midten af 1100-tallet. Konklusionen er, at Danmarks historie i netop denne periode ikke kan forstås uden en velfunderet indsigt i forholdene i det tysk-romerske rige, idet der består et direkte samspil imellem udviklinger begge steder. Det kildekritiske nærstudie kan altså udmærket være udgangspunkt for en fortolkning af langt mere overordnede og vidtrækkende strukturer; hvilket får konsekvenser for det generelle billede af 1100-tallets politiske historie for Danmarks vedkommende.

Kristina Josefson udforsker i sit bidrag personen Absalon. Her er enkeltindividet i centrum, og vi møder i højere grad den intellektuelle snarere end det kalkulerende magtmenneske, som denne omstridte person ofte er blevet fremstillet som. Det er forfriskende at se en arkæolog give sig i kast med en mere idéhistorisk udlægning, og Josefson har held med at vise, hvorledes Absalon formåede at kombinere sine forskellige – og på overfladen modsatrettede – roller som kirkens mand og kongelig rådgiver. I den samme person mødes altså både den sekulære og kirkelige sfære, hvilket understreger, at en opdeling imellem de to ikke giver megen mening. Hverken når vi skal forstå individets handlen eller mere abstrakte sociale processer.

De to sidste bidrag inden den endelige afrunding omhandler begge korstogsspørgsmålet. Kurt Villads Jensen fremhæver, at korstogstanken var et fælleseuropæisk fænomen, og at Danmark deltog i denne på lige fod med andre europæiske magter, og at en komparation ikke blot er mulig men ligefrem nødvendig for at forstå den politiske og ideologiske betydning af disse omstridte forehavender. Bidraget følges op af Janus Møller Jensens nærstudie af en islandsk jerusalemsfarer, abbed Nikulás, der viser at denne pilgrims selvforståelse var fuldstændigt formet af den fælleseuropæiske korstogsideologi. Hermed vises, at en person i den yderste europæiske periferi, Island, Ultima Thule, udtrykker samme tankemønstre som sine ligesindede på kontinentet: At det i højeste grad giver mening at tale om en overordentlig vidtstrakt europæisk kultursfære, hvori Danmark – og Norden – var en integreret del i 1100-tallet.

Antologien afrundes af to historiografisk orienterede kommentarer af henholdsvis Henrik Janson og Mats Riddersporre, der på udmærket vis opridses de overordnede problemstil-

linger omkring Danmark i 1100-tallet. Et gennemgående tema i de forskelligartede bidrag er opgøret med en national tradition indenfor historieskrivningen, og dermed er bogen primært henvendt til dem, der har godt kendskab til denne tradition. Det er nødvendigt for at forstå provokationen i titlen. Dette betyder dog ikke, at der ikke er meget udbytte at hente også for den almene læser, hvis denne da er parat til at få sin skolelærdom udfordret. Nærværende anmelders kritik er derfor også mest af akademisk karakter. Efter denne læsers mening, begår enkelte bidragydere den fejl at glemme, at de kirkelige instansers formål (og selvbillede) ikke handler om at tiltuske sig magt over den sekulære sfære – men først og fremmest drejer sig om forkyndelse og sikring af frelsen. Kirken er en religiøs institution med et primært religiøst sigte – uanset de individuelle aktørers mere eller mindre gustne overlæg. Hvis der er en virkelig prægnant mangel i denne antologi, er det fraværet af en egentlig kirkehistorisk fremstilling der kunnet have givet os et klarere billede af kirkens indre liv og opfattelse af egen mission. En yderligere refleksion over begreber såsom 'eliten', 'aristokratiet', 'stormændene' og lignende gruppebetegnelser kunne også have været ønskelig. Der er store forskelle i det teoretiske refleksionsniveau imellem de enkelte bidrag, men der er generelt tale om en langt større teoretisk besindelse, end man almindeligvis ville finde i lignende antologier. Det bør fremhæves som absolut positivt, at alle artikler er vedhæftet et engelsk resumé. Under tegnede håber, at en lignende publikation vil blive gjort tilgængeligt for et bredere publikum på engelsk og dermed medvirke til en mindsning af dansk middelalderhistories selvforskyldte isolation i europæisk sammenhæng. De problemstillinger, der berøres omkring samfundsudviklingen i periode, er ikke kun af lokal interesse.

Efter endt læsning står man med adskillige åbne spørgsmål, og det – skal det understreges – er netop styrken ved et samleværk som dette. Hvis man forestillede sig, at det skulle munde ud i én klar konklusion eller et entydigt billede af dansk højmiddelalder, så må man uvægerligt skuffes. Men hvis formålet var at få udfordret en lang række forestillinger, så er bogen i sin mangfoldige helhed ganske tankevækkende – og derfor vellykket. Træge paradigmer kan ikke nedbrydes på én gang, men denne antologi er et godt og nødvendigt skridt på vejen til en anderledes, mere problematisk, men også langt mere interessant historie om middelalderens Danmark.

Mia Münster-Swendsen

Dan H. Andersen: Mandmod og kongegunst. En biografi om Peter Wessel Tordenskiold. Aschehoug 2004, 390 s., 349 kr.

Søhelten Peder Wessel Tordenskiold er en fascinerende figur, som gennem generationer har fremkaldt dramatiske billeder af heltedåd og snedig krigslist hos mangen skoledreng. Deriblandt mig selv. Selvom man måske kunne mene, at der gennem tiden er sagt og skrevet nok om Tordenskiold og hans meriter, så er en moderne biografi om helten og hans levned dog alligevel på sin plads. Vi skal trods alt adskillige år tilbage i tiden for at finde en solid forskningsbaseret biografi om manden, og da den ydermere er på norsk, er den sikkert ikke kendt af særligt mange danske læsere.

Dan H. Andersen følger Tordenskiold fra den spæde barndom og ungdom i Trondheim over årene som skibsdreng på et slaveskib, årene på Søkadetakademiet i København, de første togter med den danske flåde og til han i 1720 ender sine dage i en ulige duel med en svensk officer, skurken og plattenslageren Stäel von Holstein.

At skrive en biografi om Tordenskiold er imidlertid ingen enkel sag. Der eksisterer ganske enkelt så få kilder til hans personlige liv, at det ikke er værd at nævne. Om barndoms- og ungdomsårene kan man stort set heller ikke sige noget som helst, og det bliver ikke meget bedre, som årene skrider frem, eftersom Tordenskiold stort set ingen private dokumenter har efterladt sig. Alt hvad man har, er hans indberetninger til Admiralitetet om, hvorledes hans krigslykke i Den store Nordiske Krig (1709-20) formede sig. Og kildesituationen præger da også Andersens bog ganske meget.

Afsnittene om søheltens barndom og ungdom er således baseret på forfatterens evne til indlevelse i, hvad en ung mand i 1690'ernes Trondheim mon tænkte, følte og oplevede i det miljø, han nu engang var født og opvokset i. Selvom det kan lyde som en hasarderet affære, slipper Dan H. Andersen faktisk rigtigt godt afsted med sit forehavende, og han formår på baggrund af de yderst sparsomme kilder at fremmane et troværdigt billede af Tordenskiolds barndoms- og ungdomsår. F.eks. er Andersens beskrivelse af forholdene ombord på de slaveskibe, som Tordenskiold sejlede med som skibsdreng, både malende, levende og troværdig, og der er næppe tvivl om, at netop sådan må det have været – også for den unge Peter, der stadig hed Wessel til efternavn.

Søheltens tid som officer i den danske flåde skildres langt mere udførligt, hvilket selvfølgelig er naturligt, da disse år var afgørende for

det helter, Tordenskiold senere fik, og selvfølgelig også fordi der findes mere kildemateriale til belysning heraf. Hvor Dan H. Andersen i bogen første afsnit må basere sin fortælling på en god portion fantasi og indlevelsesevne, kan han her trygt bygge på kilderne. Det er jo altid rart at kunne det, men det betyder desværre, at forfatteren nu helt afstår fra indlevelse for i stedet – nærmest slavisk – at referere kilder. Den resterende del af bogen bliver således en temmelig kildestyret affære, hvor togt følger på togt, slag på slag, uden nogen dybere forholdene sig til Tordenskiold som person. Bogen holder kort sagt op med at være en biografi og bliver i stedet til et stykke flådehistorie med fokus på Tordenskiolds meriter.

Det kunne så være, hvad det være ville, hvis det ikke var fordi, at store dele af underholdningen går fløjten i de detaljerede og kildestyrede beskrivelser af de enkelte togter. Her skal man være decideret marinehistorisk interesseret for at blive indfanget. Jeg savner i disse afsnit i høj grad, at Dan H. Andersen havde fortsat den indlevelsesprægede stil, som bar afsnittene om barndom og ungdom så vellykket igennem. Han er øjensynligt blevet så begejstret for, at der nu pludselig er kilder til hans historie, at han helt har glemt, at en portion indlevelse og litterær kreativitet stadig kunne have været på sin plads. I hvert fald ville det måske have sat noget mere skub i de mange togtreferater, end tilfældet nu er.

Bogen brækker mao. over – fra biografi til mere generel flådehistorie – og personen Tordenskiold som menneske fortoner sig i krudtrøgen over Dynekilen, mens de enkelte slag og raids til gengæld dominerer vel meget. Og om vi nogensinde kommer nærmere ind på livet af den karismatiske person, som Tordenskiold ganske givet har været – er mere end tvivlsomt.

Når dette er sagt, er der dog stadig tale om en velskrevet bog med basal spændingsappeal til alle raske drenge. En god konfirmandgave til det fremmelige unge menneske.

Peter Henningsen

Lars N. Henningsen (red.): *Grænselands-historie gennem 40 år. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1963-2003*. 408 s., 168 kr.; Lars N. Henningsen (udg.): *Da Sydslesvig gik af lave - erindringer fra sindelagsskiftets år*. 266 s., 168 kr. Begge udg. af Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 2003.

De to bøger er resultatet af udgiverindsatsen fra studieafdelingen i Flensborg. Her er tale om både den grundforskning og professionel formidling af erindringer. I *Grænselandshistorie gennem 40 år* lægges der ud med en redegørelse for jubilaren, nemlig Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Ingen er nærmere til dette end Lars N. Henningsen, der har bestridt posten om arkivleder fra 1989 og afdelingsleder fra 1996. Især afdelingens tilblivelseshistorie skildres uhyre spændende. Oprettelsen af afdelingen sættes ind i et perspektiv, der også gør historien interessant for andre end de, der har en snæver interesse for afdelingen. Lars N. Henningsen formår i sit bidrag virkelig at skrive grænselandshistorie. Med Troels Fink som den grå eminente skildres det, hvorledes spørgsmålet om Danmarks optagelse i EF var den afgørende impuls for initiativerne til oprettelsen af afdelingen. I begyndelsen af 1960'erne var der i landsdelen så godt som ingen modstand imod EF og med Finks vanlige næse for at smede på det rette tidspunkt, må studieafdelingen ses som en kulturel oprustning i grænselandet.

Specielt detaljeret følges pionerperioden fra 1963-66 under Lorens Rerup, men hele "kongerækken" tages under behandling. Der gives et levende indtryk af de forskellige lederes satsningsområder, og der tegnes troværdige billeder af styrker og svagheder. Det er muligt ved intensive arkivstudier og viser en eksemplarisk anvendelse af flere af aktørernes fyldige privatarkiver.

En fortegnelse over studieafdelingens udgivelser fremviser knap 50 værker på 40 år, hvilket må siges at være flot, især da kvaliteten i udgivelserne generelt er meget høj. Det har primært kunne lade sig gøre, fordi der gennem årene har været knyttet en lang række stipendiater til afdelingen. Studieafdelingen har rekrutteret forskere, der også i deres senere karriere i vid udstrækning har sat dagsordenen for grænselandets historieskrivning. Jubilæumsskriftet for Studieafdelingen er da også forfattet af tidligere eller nuværende stipendiater ved studieafdelingen.

Gudmund Tybjerg beskriver på grundlag af udbredte skolebogssystemer den sønderjyske histories placering. Lidt skarpt trukket op tegner der sig et billede af, at så længe undervisningen var knyttet til den traditionelle politiske og nationale historie, var de sønderjyske emner overrepræsenterede, men når der var tale om mere moderne tilgange til historien, hvor sociale og økonomiske forhold blev vægтет, forsvinder Sønderjylland ud af historiebøgerne. I begge tilfælde er der tale om en ubalance. Den kronologiske redegørelse giver ligeledes en informativ generel beskrivelse af historiefagets placering i folkeskolen fra 1900 og frem til i dag.

Martin Klatt tager med *Nazistinvasjon i det danske mindretal efter 1945?* et prækært spørgsmål under behandling. Spørgsmålet falder lige for, når det betænkes, at der fandt en eksplosiv tilvækst sted til danskheden i Sydslesvig i tiden lige efter Anden verdenskrig. Hvem var alle disse nytillkomne, der havde undergået et radikalt sindelagsskifte fra tysk til dansk? En ualmindelig spændende problemstilling, men som Klatt også fra starten tydelig markerer, kan den ikke belyses i sin fulde spændvidde. Det lykkedes dog i artiklen at få sandsynliggjort nogle antagelser og tilbagevist andre. Der kom tidligere nazister ind i det danske mindretal, men Klatt afviser, at der var tale om en invasion. Mindretallets forsøg på at holde tidligere nazister væk fra bevægelsen var således kraftigere end i de tyske partier.

Hans Schultz Hansen leverer med *For kejser og rige. Den nye hjemmetyskhed 1871-1914* en solid indføring i hjemmetyskhedens historie 1871-1914. Forfatteren formår med sit store overblik over periodens tyske og danske litteratur at sammenstykke den betydelige, men spredte litteratur om emnet. Læseren føres ind i, hvorledes tyskheden udviklede sig, blandt hvilke erhvervsgrupper stod den stærkt, og der etableres en overbevisende økonomisk fortolkningsramme for forløbet. Billedet bliver yderligere skarpt med en forbilledlig redegørelse for den facetterede udvikling af den tyske foreningsstruktur og -kultur. Det sker ikke blot i brede vendinger, men læserens geledes gennem udviklingen via konkrete beskrivelser af centrale foreninger. Geografisk er det udviklingen i Nordslesvig, der tages under behandling, men perioden taget i betragtning ville det have været rart, hvis udviklingen i Sydslesvig også var blevet inddraget. Bidraget er dog i forvejen det længste af de egentlige afhandlinger, så det ville nok have sprængt rammerne.

René Rasmussen fremidler gennem brevsvekslingen mellem Marie Fibiger og Jens Jessen 1884-1887 baggrunden for, hvad der i 1887

førte til deres ægteskab. Kunne det animere nogle til at kaste sig over artiklen for at læse hede kærlighedsbreve, må der meldes hus forbi. Brevene er langt mere interessante, men der er også tale om et i mange henseender umage par. Her er samtidige politiske analyser og spændende tidsbilleder, der ellers kan være svære at indfange. René Rasmussen er da heller ikke den første, der har haft blik for brevvekslingens værdi. Han nævner bl.a., at Vilh. La Cour i 1920'erne offentliggjorde dele af brevvekslingen mellem de to ægtefæller i perioden umiddelbart efter deres ægteskab, hvor Jessen endnu en gang måtte afsones en fængselsstraf.

Jessen, redaktør af Flensborg avis og en af danskhedens mest kontroversielle skikkelser, fremstår i brevvekslingen noget blodfattig set i forhold til den farverige, frisindende og optimistiske københavnerpige Marie Fibiger. Nøglen til deres ægteskab findes i deres fælles passion for den slesvigske sag, en passion der også gennemsynder brevvekslingen.

Nils Vollertsens bidrag *Fra socialist til danskorieret socialdemokrat* er væsentligst farfaderens fortalte erindringer. De er i og for sig interessante nok, men formen gør, at bidraget ikke har samme vitalitet som flere af de øvrige artikler. Som den gode historiker sammenholder han farfarens beretning med, hvad der er lykkedes at finde af kildemæssigt belæg. Det sker primært i noterne, så de bliver faktisk den mest interessante del af artiklen. Efter læsningen er der dog en skildring, der mejsler sig i erindringen. Beskrivelsen af de bestialske arbejdsforhold som de tusindvis af tvangsarbejdere på u-bådsprojektet nær Bremen blev udsat for. Det nazistiske terrorregime fremstår her i al sin gru. Farfaderen Johannes Vollertsen arbejdede som opsynsmand fra 1943-1945 og skulle sørge for, at arbejdet skred frem. Selvom lejren var skarpt bevogtet af ti SS-folk, er det ud fra en nutidig betragtning vanskeligt at forstå, at Vollertsen udførte sit arbejde. Selv anfører han, at det var indtryk herfra, der efter 1945 fik ham til at søge over til det danske mindretal.

Velskrevet og med megen »Schwung« er Axel Johnsens bidrag *Friseren Martin Lorenzen mellem dansk og tysk 1922-1947*. Det er en ulykkelig historie, der fortælles her – som jo længere man kommer frem i artiklen virkelig sætter stereotype opfattelser af begrebet sindelagskifte til vægs. Som 25-årig blev han i 1922 redaktør i den tysksprogede danske presse i Slesvig by, men måtte på grund af den svigtende tilslutning i 1930 forlade det danske arbejde i Sydslesvig. Han kæmpede herefter i årevis for at få en sikker stilling i det danske arbejde, men uden resultat. Så kummerlig blev hans økonomiske situation, at hans familie måtte på syge-

huset for at blive behandlet for underernæring, så i 1940 kastede han sit danske sindelag bort og blev tysk nazist. Belønningen fulgte i 1941, hvor han blev bogholder ved den tyske værne-magts flyvestation ved Thisted. Med sin dobbeltsprogethed fungerede han ligeledes som tolk i værnemagtens sold og medvirkede også ved besættelsesmagtens forhør af danskere. I 1935 havde han fået dansk statsborgerskab, så efter krigen kunne han ikke undgå prædikatet landsforrædder og blev interneret i Faarhuslejren. Det kan ikke undre, at Martin Lorenzens bestræbelser på efter 1945 at tilbyde sin assistance i arbejdet med at få organiseret en dansk-frisisk mindretalsorganisation blev køligt modtaget. Artiklen giver mange menneskelige nuancer og facetter, der kaster lys over denne triste skæbne, som det er så nemt at for-dømme.

Johan Runge, som var leder af Studieafdelingen 1974-1996, leverer med artiklen *Uwe Jens Lornsen i Kiel 1830* et kort special bidrag, der kan nuancere vor viden om Lornsens virke. Det, der er emnet, er Uwe Jens Lornsens forslag til en ny forfatning, hvor han fordrede en ændring af helstatens indre struktur, som det hedder i artiklen *”Med en ikke særlig danskvenlig stærk tysk-slesvigholstensk selvbevidsthed, forlangte Lornsen hertugdømmernes forfatningsfællesskab og deres ligestilling med Danmark inden for helstaten”*. Et Slesvig-Holsten med egen regering, landdag, administration, højesteret og kongens vinterresidens i byen Slesvig. Den udlægning af teksten er ikke ny. Det nye er hans detaljerede redegørelse for udkastets tilblivelseshistorie, hvor han vægter, at forslaget var blevet udviklet i København og (kun) afrundet under samtaler med yngre liberale i Kiel samt den nøje beskrivelse af Lornsens fejlslagne bestræbelser på at rejse en petitionsstorm – altså sende andragelser til regenten. Det er en artikel for specialister. De fleste vil med fordel kunne tage afsæt i de værker og artikler, som Runge opgiver i sin fyldige litteraturoversigt.

Med Lars N. Henningsens eminente redegørelse for Studieafdelingen og de vægtige af-handlinger bliver værket et jubilæumsskrift, der hører til de bedste indenfor den problematiske genre.

For bogen *Da Sydslesvig gik af lave gælder* det, at enhver førsteårsstuderende udstyres med en sund kildekritisk skepsis over for personlige beretninger – ikke mindst beretninger som fortælles/skrives længe efter begivenheder-nes forløb. Kilden vil ofte mere være en kilde til forståelse af, hvilken person man har med at gøre på det tidspunkt, erindringerne nedfældes, end det er en eksakt kilde til de hændelsesfor-løb, der beskrives. Når det er sagt, kan en be-

retning også være en frugtbar indfaldsvinkel til nærmere studier i andet kildemateriale. I denne bog fortæller 27 sydslesvigere født mellem 1925 og 1943 om, hvordan de i årene efter 1945 skiftede nationalt sindelag og fandt en plads i den danske lejr. Korte beretninger styres af spørgsmålene om, hvorfor den enkelte fandt vej til det danske, og hvorfor de stadig føler sig som danske. Spørgsmål, der først så mange år efter er muligt at besvare med – som det hedder i indledningen – en afslappet eftertanke. Det er ikke storpolitiske hensyn, der skal tages – men derimod nok personlige kæpheste, der skal rides. Nogle af bidragene giver anledning til nærgående spørgsmål, der kunne problematisere erindringens milde tåger, men det er ikke udgivelsens ærinde. Hvis man ikke lige er bosiddende i grænselandet eller har tætte relationer til området, så er det de færreste, der i dag overhovedet skænker det danske mindretal i Sydslesvig en tanke. Der er ikke tale om et banebrydende værk – men derimod et behjertet forsøg på at fastholde nogle af de personlige forudsætninger, der har skabt mindretallet af i dag. Erindringer, hvis indhold for unge uvægerligt taler om en svunden og meget anderledes tid, men som måske kan sætte deres egen situation i perspektiv. Spørgsmålet om, hvad der får mennesker til at vælge at blive danske – endog et dansk mindretal – har dog langt bredere appel og gør, at selv personer uden tilknytning til grænselandet måske kan fanges af de stillede spørgsmål. De 27 bidrag til erindringsværket dokumenterer på en overbevisende måde, at der var særdeles mange forskellige bevæggrunde, der kunne spille ind.

På trods af de meget forskellige menneskeskæbner der følges, er formidlingsniveauet dog forbavsende ensartet. Selvom nogle skiller sig ud, er det dog den kollektive indsats, som erindringsværket er en eksponent for, der skal fremhæves. At deltagerne i erindringsværket har arbejdet med stor entusiasme, fornemmes også tydeligt i den lange række af fotografiske perler fra »familiealbummet«, som krydrer fortællingerne.

Så forskellige to værker end kan forekomme, afspejler de på fornem vis det, der har været kernen i studieafdelingens virke igennem 40 år – forskning og formidling.

Peter Fransen

*Grethe Banggaard: Befolkningsfremmen-
de foranstaltninger og faldende børnedødelighed. Danmark ca. 1750-1850. Syddansk
Universitetsforlag 2004, 317 s., 275 kr.*

I de seneste år har vi diskuteret fordelagtige barselsordninger og mindre fordelagtige efterlønsordninger, hvilke er blandt foranstaltninger, der skal imødegå den ændrede sammensætning i arbejdsstyrken i fremtidens Danmark. For 250 år siden diskuterede man også befolkningsudviklingen. Ud fra et samfundsøkonomisk synspunkt, ønskede myndighederne at øge antallet af borgere, så flere hænder kunne bidrage til samfundsudviklingen. I Grethe Banggaards afhandling er den overordnede problemstilling en undersøgelse af foranstaltninger, som blev sat i værk for at opnå dette. Særligt ser hun på faktorer, som var medvirkende til at nedsætte spædbørns- og børnedødeligheden.

Undersøgelsen er velstruktureret. Først skildres periodens samfundsændringer, nye tanker og viden samt nye love og forordninger, der alle havde at gøre med folkesundheden. Herefter følger en beskrivelse af den demografiske forskning fra samtiden og op til i dag, som f.eks. Malthus' tanker fra 1798 om, at adgangen til føde ikke vil stige proportionelt med stigningen i et lands befolkning, og senest Anne Løkkes afhandling om spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser fra 1800 til 1920 (1998). Selve Banggaards demografiske studie bliver udført på flere niveauer: Makro-, mikro- og individniveau.

Merkantilistiske ideer prægede midten af 1700-tallet, hvortil hørte teorier om, hvordan landets rigdomme kunne forøges. Oplysningstiden betød, at der nu blev mulighed for en diskussion af, hvordan en økonomisk udvikling kunne fortsættes. I 1755 opfordrede de danske myndigheder landets borgere til at nedskrive tanker og ideer, som kunne bidrage til landets flor. Det var et skridt på vejen til en offentlig debat, om end den endnu foregik blandt de få og lærde personer.

Et af de primære midler til at opnå en gunstig samfundsøkonomisk udvikling var at højne befolkningstallet. Med et rationalistisk udgangspunkt begyndte man at se nærmere på, hvilke forhold, der indvirkede på fødsels- og dødstal. Kirkebøger blev suppleret med folketællinger i 1767, 1787, 1801 og frem, og det blev pålagt biskopperne at skrive årlige indberetninger (fra 1735) om bevægelser i befolkningstallet. Det vil sige, at myndighederne i anden halvdel af 1700-tallet skabte et statistisk grundlag, der skulle være et nyttigt redskab for at opnå et højere befolkningstal.

Indlysende var det, at dødelige sygdomme skulle bekæmpes, og opgaven blev efterhånden oftest i takt med at det danske sundhedsvæsen blev etableret. Epidemiforordningen fra 1782 og kvaksalverforordningen fra 1794 var begge udtryk for en større opmærksomhed over for de smitsomme sygdomme. F.eks. blev det påbudt de lokale embedsmænd straks at indberette smitsomme sygdomme og foretage karantæne af de syge mennesker. Som Banggaard skriver, indså man "nødvendigheden af at opsamle erfaring omkring sygdomme, kure og lægemidler samtidig med, at det var muligt at bedømme karantæneforanstaltningernes virkninger på epidemierne." (s. 104). Folk skulle advares mod uvidende kvaksalvere og oplyses om, at blandt andet indeklemte luft i boliger, urent tøj og for meget salt føde havde en skadelig indflydelse på sundhedstilstanden. Sundhedspolitikommissionens tanker (1802) og oprettelsen af Det kongelige Sundhedskollegium (1803) var ligeledes skridt på vejen til at forbedre befolkningens sundhedstilstand. Den nye viden blev implementeret i lovgivningen.

Det var dog svært at udføre de sundhedsfremmende ideer i praksis, eftersom der stadig var få læger, og de boede hovedsageligt i København, men så småt blev flere uddannet. Jordemødrenes rolle ved fødslerne blev fremhævet, og i begyndelsen af 1800-tallet blev distrikter med nu eksaminerede jordemødre oprettet landet over. Personer som godsejere, præster og andre lokale embedsmænd tog sig stadig i mere eller mindre grad af håndteringen af sygdomsbekæmpelsen. Det gamle landbosystem stod dog for fald, blandt andet med indførelsen af landboreformer, så godsejernes rolle i sygdomsbekæmpelsen svækkedes, mens de gejstlige fastholdt en central rolle, indtil sundhedssystemet blev mere udbygget, efterhånden som flere læger og jordemødre fik en professionel uddannelse i København.

Vaccinationer blev taget i brug i begyndelsen af 1800-tallet, men siden 1750'erne havde man inokuleret raske kroppe med koppesygdommen. Indpodningen gjorde til en vis grad folk immune, men i andre tilfælde døde folk stadig af sygdommen. Kopper ramte alle sociale lag, og sygdommen medførte særligt dødsfald hos børn. Men til at begynde med foregik indpodningen sporadisk og hovedsageligt blandt børn i de højere sociale lag. I 1810 blev koppervaccinationen obligatorisk for skolebørn, som skulle fortsætte efter almueskolen. En egentlig tvang blev først indført i 1871 for alle børn, inden de fyldte syv år.

Banggaard påpeger, at sygdomsbekæmpelse og sundhedsfremme i begyndelsen af 1800-tallet var to sider af samme sag. De lokale em-

bedsmænds indberetninger koncentrerede sig om fire hovedområder: Hvor i landet de mest smitsomme sygdomme befandt sig, sygdommenes sammenhæng med adgang til fødevarer, ibrugtagningen af vaccination og dødelighedsraten.

I den demografiske analyse på makroniveau beskriver Banggaard den overordnede udvikling i befolkningstallet. Emnet bliver grebet anderledes an end sædvanligt ved, at Banggaard både fokuserer på år med høj dødelighed plus år med lav dødelighed og år med almindelig bevægelser i folketallet.

Den danske befolkning voksede fra i 1787 at være 840.000 indbyggere til i 1870 at være 1.784.000. Men tilvæksten skete ikke ens over hele landet: Købstadsbefolkningen steg med mere end 200 pct., mens befolkningen i København og i landsognene blev fordoblet. De regionale forskelle i befolkningstilvæksten blev til en vis grad påvirket af kulturelle mønstre såsom amning og spædbørnspleje, hvilket Anne Løkke illustrerer i førnævnte afhandling. Her konkluderer Løkke ligeledes, at en lav spædbørnsdødelighed kun kunne opnås ved en børneplejekultur. Det vil sige at have kendskab til spædbarnets biologiske behov samt at have tilstrækkelige økonomiske ressourcer for at udfylde denne kultur. De kulturelle faktorer fik dog først egentlig betydning, da den nye viden var nået ud til store dele af befolkningen i begyndelsen af 1900-tallet med den antiseptiske og bakterielle revolution.

Fra 1750 til 1850 var befolknings- og erhvervs sammensætningen, vejrliget og bølger af smitsomme sygdomme faktorer, som påvirkede de demografiske bevægelser. Med hensyn til en sammenhæng mellem børnedødelighed i forskellige aldersgrupper og sociale forhold, er det ifølge Banggaard "overordentlig vanskeligt at få et klart billede", pga. kildematerialets manglende kvalitet og kvantitet, herpå findes ikke "nogen entydig konklusion". Byerne var i langt højere grad et faremoment for børnene end de sociale forhold.

Tre jyske, to fynske og tre sjællandske landsogne er udvalgt til en analyse på mikroniveau. Hovedformålet er her at studere børnedødeligheden blandt børn på 0-10 år, som blev født perioden 1785-1840. Banggaard har udarbejdet en database, der rummer omtrent 15.000 personer fra de otte sogne. Dog er 30.000 personer posteret i databasen, fordi både folketællinger og kirkebøger er udnyttet som kildegrundlag. Som Banggaard selv påpeger, er det med denne database for første gang muligt at etablere udsgagn om udviklingen i spædbørnsdødeligheden i den tidlige dødelighedsnedgangsperiode.

I de otte sogne blev der født 6.754 levende børn, og Banggaards konklusion er, at kriseti-

der, som f.eks. Napopelonskrigene, ikke havde indflydelse på det generelle fødselstal. Til gengæld er de to vigtigste tiltag inden for sygdom og sundhed den obligatoriske koppevaccine og etableringen af distrikter med eksaminerede jordemødre. Begge foranstaltninger nedsatte dødeligheden blandt børnene. Yderligere var hjemmedåb også med til at forlænge de mindstes liv. Siden 1643 var reglen, at børn skulle døbes senest otte dage efter fødslen, men nu kunne der i stigende grad dispenseres herfra således, at de nyfødte ikke blev udsat for voldsomt vejrlic eller smitterisiko blandt de andre kirkegængere.

I behandlingen af børnedødeligheden på individniveau har Banggaard udvalgt tre sogne i hhv. Jylland, på Fyn og Lolland, hvor i alt 2.502 børn levede i kortere eller længere tid. Børnene er fordelt i tre aldersgrupper: Under 1 måned, 1 måned – 1 år og 1 – 10 år. Databasen, som individundersøgelsen bygger på, indeholder langt flere oplysninger. Variable som fødsels- og dødsdatoer er naturligvis uundværlige, og her støder Banggaard igen – som med den forrige database – ind i problemer med start- og slutobservationer med hensyn til datering af fødsel og død, for kirkebøgerne indeholder i nogle tilfælde kun datoer for dåb og begravelse. Ind- og udvandring til og fra de tre sogne er ikke medtaget, så vidt muligt har Banggaard koncentreret sig om de børn, der blev født og blev boende i det pågældende sogn.

Andre variable er køn, social status, legitimitet (ægte- eller uægtefødte børn), fødselsår, fødesogn og moderens alder. Banggaard foretager en nærgående analyse af hver variabel i forhold til børnenes overlevelsesmuligheder, og illustrerer resultaterne i forskellige typer tabeller og diagrammer, fordi "[f]ælles for dem alle er, at de hver især udgør deres eget delproblem i forskningen" (s. 257).

Konklusionen er, at risikoen for dødsfald blandt børnene blev mindre, efterhånden som vi bevæger os hen i mod midten af 1800-tallet. Men efter børnenes første leveår, var alle, uanset social status, udsatte, når smitsomme sygdomme hærgede. Sociale forskelle var kun gældende for børnenes første leveår, og de var regionale. En stor del af forklaringen på, at børnetallet steg, er, at forskellige former for smittebekæmpelse udbredtes. Vaccinationer, lokale immuniseringsniveauer og spredningsmønstre var af stor betydning.

Statistiske undersøgelser kan betyde, at forhold omkring menneskers liv skal sættes i kasser, hvilket naturligvis medfører flere metodiske overvejelser. Ideelle uniforme data eksisterer næsten aldrig. Samtidig kan mangel på og en svingende kvalitet af det historiske

kildemateriale give problemer. Banggaards afhandling er en smule hæmmet af, at der lidt for ofte gøres opmærksom på, at kilderne skal omgås med forsigtighed. Vi ved det godt. Lige som henvisninger til senere afsnit i bogen, hvor et pågældende emne behandles mere indgående, godt kunne være markeret med sidetal for at lette læsningen. Når dette er sagt, er der ingen tvivl om, at bogen er et grundlæggende bidrag til forskningen inden for historisk demografi.

Pernille Grouleff-Poulsen

Martin Larsen, Henrik Gjøde Nielsen, Helmuth Spanggård & Jens Peder Østergaard: Mørke sider af Viborgs historie. Kjær's Boghandels Forlag 2003, 208 s., 228 kr.

Bogen består af en halv snes interessante artikler, der kan være udbytterige både som lokal Viborg- og besættelsestidshistorie. Efter en kort indledning startes med Spanggårds erindringer om den 9. april 1940 oplevet af en 13-årig, og der afsluttes med en sigende eksempel på den umiddelbare efterkrigstids syn på modstandskamp og stikkeri.

Imellem disse tidsmæssige yderpunkter præsenteres vi bl.a. for Viborgs nazi-bevægelse, et mord på en ung dansk mand, en anden ung dansk mand, der blev nazi-pilot, danske soldater i tysk tjeneste, frikorps- og Hipo-mænd, sorrig og glæde den 5. maj

Fire forfattere har lavet de forskellige korte og længere artikler. Der er markant forskel på længden af de 16 artikler. En halv snes er under syv sider og de tre længste fylder halvdelen af bogens ca. 200 sider. Man får faktisk stilmæssig bekræftelse på, at er tale om såvel en journalist som historikere, der står bag bogen.

Journalisten, Østergaard, har interviewet tre mænd med en fortid i tysk tjeneste og en tidligere modstandsmand; fire små artikler på 4-6 sider. En har været tvunget i tysk tjeneste, to var frivillige og modstandsmanden har nogle kritiske refleksioner over retsopgøret efter krigen. Fortællerne giver nu efter de mange år mæle til tanker det ikke har været salonfæhigt at lufte i de første dekader efter besættelsen. De mødes efter alt at dømme ikke af en kritisk interviewer, men en fordomsfri tilhører, og vi får således nærmest lov at lytte med til en form for nedskrevet oral history. Beretninger, der på fin måde står som kontrasterende eller matchende eksempler på historikernes afhandlinger.

Lidt på samme vis står den ældste af forfatterne, Spanggårds første artikel. Det drejer sig

om en fortælling fra den 9. april, hvor han selv er 13 år gammel. Vi får givet et troværdigt indblik i en stor drengs følelser på en så betydende dag, men i tilgift fornægter det faktum sig ikke, at den voksne mand i dag har adskillige år som lokalhistoriker på bagen. Ind mellem beretningen om det, 'drengets' øjne ser, formidles der 'faktuelle' oplysninger om tiden og hvad, der skete i andre dele af landet. Fortælleteknisk giver det en naturlig svingning mellem 'drengets' direkte beretning og den mere distancerede, tilstræbte forklarende stil. Vi er her heller ikke længere begrænset af den faglige arv, der nok har medvirket til at gøre journalistens artikler så koncise (læs korte); lokalhistorikerens tre artikler er på mellem 12 og 26 sider.

Samme distancerede historikerstil går igen i Spanggårds artikel om et 'hændeligt' mord, en tysk soldat begår på en ung viborgenser. Nu er det upersonlige 'man' i forgrunden og kun et enkelt sted i de sidste linjer træder forfatteren frem med et jeg i en ellers typisk sætning i lideform og siger: "Hun forsvandt fra Viborg kort tid efter drabet, men hvordan vides ikke. Jeg har set hende ved sine forældres bopæl en enkelt gang i 1943, og andre har set hende..." (mine understregninger)

Endnu mere udtalt bliver den fagligt tillempede distance i hans afsluttende artikel om kapitulationen og dagene som fulgte. Her er det som om, det er en art datidens Viborg, der er fortælleren. Desuden fornemmes i artiklen, at forfatteren er vokset op i efterkrigstiden med den bagage, det uvægerligt må ophobe i rygsækken. Kun kradses der lidt i lakken ved omtalen af modstandsfolks vådeskud o.l.

Ingen tvivl om at der lavet en grundig research af Spanggård. Vi får mange enkeltheder, der er med til at nuancere den første generation besættelsestidshistorikerens store fortællinger. Men dybest set er det ikke her, vi får et gennemgribende indtryk af de seneste års debat på parnasset med den nyeste generation historikere. Her er tale om en (lokal)historiker, der givet følger med i debatterne, men er så rundet af den tid, han er vokset op i, at vi kun sporadisk får et kvalitativt nyt syn på besættelsen.

De sidste to forfattere er fra henholdsvis 1980'ernes og slut-90'ernes Aalborg Universitet. Den ældste, Gjøde Nielsen, er ikke i samme historikergeneration som Spanggård. I en artikel om Viborgofficerer i tysk tjeneste er det ikke en enkelte 'landsforræder' der står for skud; hele det spegede spil om samarbejdspolitikken eksemplificeres i en gennemgang af den tilladelse, den danske regering gav soldater til at kæmpe på tysk side, og hvor de fik mulighed for at 'genindtræde i nummer' ved ophør af tysk tjeneste.

Også Gjøde Niensens artikel (med sine 42 sider den længste i antologien), Slutspil, er i

alene sit emnevalg, henrettelserne i retsopgøret, en anden måde at se historien på. At der derudover er tale om en nærmest minutøs gennemgang af selve henrettelserne, er kun med til at give indtryk af et vigtigt historiefagligt spørgsmål, der her stilles og søges afdækket. Desuden formår Gjøde Nielsen at afdække hele efterkrigstidens Danmarks idé om de gode og de onde i en fin lille, nærmest mentalhistorisk artikel om reglerne til et Matadorspilsagtigt brætspil, Sabotørspillet.

Den yngste af historikerne, Larsen, har skrevet speciale om nazismen i Aalborg 1931-45. Her i antologien står han for en grundig, 34-siders diskussion af nazismen i Viborg. Vi når ud i snart sagt alle afkroge som valgtal, erhvervsfordeling på partimedlemmer, ungdomsafdelingen og kvindegruppen.

Hans øvrige artikler er væsentlig kortere; en om lokale stikkerlikvideringer i Viborg, en om Hipo'erne i Viborg og en om befrielsen og tiden lige efter. Emnevalg, der måske kan siges at være præget af den generation af besættelsestidshistorikere, han er uddannet samtidig med; men herudover kan det ikke siges, at der stilles nye, epokegørende spørgsmål. Kun i artiklen om tiden umiddelbart efter befrielsen ses på nogle uheld, der skyldtes modstandsbevægelsens mangelfulde våbenkendskab; men det er vel næppe noget, der for alvor skiller forfatteren fra tidligere generationer af besættelsestidshistorikere.

Overordnet står vi dog her med en bog, der på solidt grundlag formidler en viden om en omdiskuteret tid, og den lokale indgangsvinkel er i mine (københavn)øjne aldeles ikke nogen hindring for både at få en god og spændende læseoplevelse og samtidig få gjort sig nogle tanker om den måde, hvorpå vi inkorporerer Besættelse og Befrielse i vor nutidige nationale selvopfattelse.

Kort sagt vil bogen, sin lokale tilgang til trods, kunne være en god træning i en kritisk tilgang til (fag)historierne om Besættelsen; den er et glimrende og lærerigt eksempel på, at det kan kræve behændighed med historiefagets håndværktøj at se på fortiden, ikke mindst Besættelsen.

Thomas A. Møller

Jens Jessen: Under 50 kubik. GT Forlag 2003, 176 s., 265 kr. Jens Jessen: Overhaling i 3. gear. GT Forlag 2004, 224 s., 298 kr.

Motorjournalisten Jens Jessen fra Skanderborg har igennem de seneste år udgivet en række bøger om veteranbiler, veteranmotorcykler og andre køretøjer, der kan få blodet til at rulle raskere i åreerne på enhver barnlig drengesjæl. Seneste skud på den produktive stamme er disse to fine bøger om knallertens Danmarks-historie.

Biler, motorcykler og knallerter – og for den sags skyld en lang række andre tekniske frembringelser – repræsenterer ikke kun et stykke historie med relevans for ingeniører eller teknikfreaks. Reelt taler vi om et stykke ganske oversat kulturhistorie. For nu at tage knallerten som eksempel – for det er jo den, de to omtalte bøger handler om – kan der næppe herske nogen tvivl om at den, siden sit sejrige indtog her i landet efter 2. Verdenskrig, kom til at præge en stor del af den danske teenagekultur frem til ca. begyndelsen af 1980'erne, hvor regeringen desværre lagde så skrappe restriktioner på importen og produktionen af knallerter, at interessen blandt den fartglade ungdom ebbede ud hurtigere, end nogen kunne have troet muligt.

Selv om Jessens bøger er lagt meget teknisk an – også for teknisk efter min smag – skinner det alligevel igennem, at knallerter – især de store mærker fra knallertens storhedstid i 1970'erne – var andet og mere end blotte transportmidler. Den gruppe af teenagedrenge, som ikke gad dyrke sport eller sidde hjemme hos forældrene om aftenen, men som var til fart, fest og farver, tog knallerten til sig som socialt identifikationsmiddel. Den benyttedes selvfølgelig også som transportmiddel, men den var primært en statusmarkør.

Knallerten afspejlede knallertkørerens selvpfattelse. Var knallerten lovlig fortalte det om en kører, der primært betragtede den som et køretøj (eller som var for ræd og duksedrenget til at tune den). Var den derimod ulovlig – og det var der rigtigt mange, der var, fortalte den om en kører, der brugte knallerten som led i en iscenesættelse af sig selv som en "farlig" rod – en rigtig dreng med forstand på mekanik. Det var nemlig ikke så ligetil endda, at få en knallert til at køre rigtig stærkt. 60-65 km/t var let nok. Det kunne enhver klare med boring, planing, hakning og gearing, men skulle man op på 80-90 km/t eller derover, skulle der andre boller på suppen. Ganske vist kunne man hos en del af motorcykelforhandlerne købe tunings-sæt (det var selvfølgelig ulovligt), men ofte var

de ikke særligt gode. Der skulle slibes og pudses yderligere på dem, for at få maskinerne til virkeligt at rykke. Og det var på farten, at man blev målt internt i drengegruppen. Det var af den (og selvfølgelig også af evnen til score piger ved lørdagsballerne), ens maskuline status afhang. Så enkelt og så svært på samme tid. Fart og kvinder hører sammen. Skulle man være i tvivl herom, kan man blot kigge i et gammelt nummer af *Ugens Rapport* fra 1970'erne.

Det var heller ikke tilfældigt, hvilket knallertmærke, man kørte på. Puch, Tomos, Honda, Everton, Yamaha og Kreidler var maskinen for drenge af "den rette støbning", mens de øvrige mærker var for tøsedrenge. Disse eftertragtede knallerter kunne ved forholdsvis simple tekniske ændringer bringes til at køre rigtigt stærkt. Honda var dog lumsk og vanskelig at tune. Den danskproducerede Evertons fartevne var legendarisk blandt alle inkarnerede knallertkørere. Så vidt jeg husker, var der så meget "ryk" i en veltunet Everton, at den rev hele bagstellet fra hinanden, når man accelererede. Noget, som ikke skete med mere robuste mærker som Kreidler, Puch og Yamaha.

I 1970'erne var den tunede knallert alle raskes drenges foretrukne hobby. Den var deres liv og sjæl. Deres alter ego. Når det ind imellem hændte – og det gjorde det desværre – at politiet fik fat i en knallertkører, og tvang ham til at skille den ad og aflevere de ulovlige dele, føltes det som et fysisk og mentalt overgreb, som det er svært at beskrive. Det kunne tage årevis at komme over. Det hændte desværre også for mig selv et par gange. Jeg var den lykkelige indehaver af en flot og veltrimmet Yamaha, der altid var god for en topfart på mindst 80 km/t, og på sine rigtigt gode dage omkring 90 km/t. Den lykke fik færdselspolitiet slået skår i. Efter en hidsig jagt gennem lillebyens krogede gader, røg jeg af i et sving. Knallerten landede på maven af mig, og jeg var groggy. Ikke desto mindre blev jeg, ret brutalt forekom det mig, slæbt hen ad jorden af de to odenseanske betjente, smidt op på politibilens kølerhjem og fik vredet arme og ryggen – og så blev jeg skældt ud som en ulydig skoledreng. Meget ydmygende. Derefter blev jeg tvunget til at skille maskinen ad, mens en hurtigt voksende gruppe mennesker forsamledes for at betragte det forsmædelige skuespil. Derpå var det kun at vente på bøden og slikke sårene.

Nu kunne man måske forledes til at tro, at Jens Jessens knallertbøger handler om den danske knallertkultur. Det gør de desværre ikke. Bøgerne er derimod en teknisk *tour de force* gennem knallertmærkernes teknologihistorie: de forskellige modellers udseeende og tekniske specifikationer, hvornår den ene type

forsvandt til fordel for den anden osv., uden at der ofres mange linier på, hvad knallerten betød for den tids ungdomskultur. Og det er en skam. Jens Jessen har nemlig en umådelig stor viden om knallertproduktionens historie. Hvis han nu havde brugt noget mere krudt på også at sætte knallerten ind i en kulturel og social kontekst, så havde vi haft en bog af en sjælden kaliber. Som bøgerne nu foreligger, er de lige lovligt tekniske og tørre efter min smag. Man skal vist være mere end almindeligt knallertinteresseret for at læse hver eneste linie.

På den anden side er begge bøger spækket med så mange flotte billeder, at det er en ren nydelse at blade dem igennem. Genkendelsens glæde er stor, når man ser billeder af den imponerende Puch Flagskib og ikke mindst den hidsige og spændstige Yamaha SS fra de tidlige halvfjerdserne. SS-modellen kunne køre sindssygt stærkt. Jeg har faktisk aldrig haft en knallert, der kunne køre stærkere. På sine gode dage var den helt oppe omkring 110 km/t. Det var der ikke mange knallerter, der kunne gøre efter. Vist nok kun en Everton med det helt store, vandkølede 18,5 hk tunsæt, som man kunne købe i Østen. Efter sigende var den helt oppe på 130 km/t. Men sådan en har jeg desværre aldrig haft. Og nu er det for sent. Øv!

Peter Henningsen

Erling Møller & Lars Møller: Man er vel hardbo - : 600 års familiekronike fra Nordvestjylland, bd. 1-2. Rigt illustreret. Udg. af Fondet til udgivelse af en bog om slægten i 1900-tallet fra Balleby og Krabbesmark 2004, hhv. 612 og 444 s., 495 kr.

Det foreliggende værk må betegnes som en lokalhistorisk kraftpræstation baseret på lærer Erling Møllers livslange indsamling af kildemateriale om sin slægt fra det nordvestlige Jylland. En imponerende genealogisk viden er i det foreliggende værks bind 1 formidlet af sønnen, journalist Lars Møller, der har skrevet en familiekronike, som i tid strækker sig fra senmiddelalderen til nutiden. Rummet er det nordvestlige Jylland centreret omkring Skodborg-Vandfuld herreder med købstaden Lemvig som fikspunktet, men afstikkere tages til blandt andet Thy, idet Møller-slægten stammer fra Morup Mølle. Den efterhånden forslidte kronikebetegnelse, der kan gøre historikere en smule betænkelig, fordi den oftest ikke gør krav på faglig dokumentation på samme niveau som

faghistoriske undersøgelser, er i dette tilfælde velvalgt netop fordi det er fortællingen, der skaber værket sammenhæng for læseren. Men vel at mærke fortællinger med velfunderede rødder i det kildemateriale, som Erling Møller har gravet frem med en sjælden set ildhu i ikke blot alle tilgængelige arkivtyper, men også på museer, hos private o.a. Man fornemmer således, at alle tænkelige kringelkroge er afsøgt i jagten på kildemateriale til belysning af det store slægtsnetværk dette arbejde blotlægger.

Resultatet er blevet en slags vestjysk Danmarkshistorie, fordi det kronologisk opbyggede værk i sin fremstilling på eksemplarisk vis afspejler en langt større historie uden at det føles som en kunstig faglig legitimering. Genren er langt fra ny: som et lignende fremragende eksempel fra samme region kan nævnes Viggo Kamp Nielsen *Købmændenes tid. En vestjysk slægt gennem 350 år* (2000), der til dels udfolder sig i samme miljø og periode som *Man er vel hardbo...* I disse år får denne del af Nordvestjylland således opbygget et personalhistorisk fundament til fornøjelse for ikke blot lokalhistorikere men tillige på et niveau, der gør disse arbejder meget nyttige for dyberegående historiske undersøgelser i kraft af afdækningen af de detaljer, der i sidste ende er nødvendige for at kunne tegne det hele og komplekse billede af en regions historie.

Bogens fortællinger fordeler sig tidsmæssigt med fem kapitler om 14-1500-tallet, tolv om 1600-tallet, 26 om 1700-tallet, 23 om 1800-tallet og 29 om 1900-tallet og frem mod vor egen tid. Derved afspejler værket den kildesituation, man som lokalhistoriker uundgåeligt løber ind i. Kunststykket er naturligvis i foreliggende tilfælde at binde fortællingerne sammen, og her er genealogien en oplagt mulighed. Der skal imidlertid mere til i form af det nødvendige overblik til også at inddrage den store verden og dens tilskikkelser. Disse forudsætninger er i foreliggende arbejde i orden, og kombineret med en episk fremstillingsform lykkes det at gøre Møller-slægtens historie til en slags folkets danmarkshistorie set fra Nordvestjylland, hvilket da også understreges af valget af fængende kapiteloverskrifter, der appellerer til læserens nysgerrighed og gør det svært at lægge bogen fra sig. Eksempelvis: Hekseafbrændingen i Bodils Hul, Alkymistens højre hånd, Morten Klog og Poul Eliasens genfærd, købmandsfejden på Breinholt, Arbejder på kongens klædefabrik, Tøffelhelten fra Mattrup, Vestjyske svinedrivere, Madam Balleby og hendes kloge mænd, Missionen frelste synderne og havet tog resten, Esbjergs første netværkere, Den demokratiske kvindegymnastik, Coca-Colas danske pionerer, Da badelivet kom til Vinkelhage, PH om Knud

Agger, Hans Kirks passiar med Marie Møller og Skylden gik i arv.

De nævnte eksempler illustrerer, hvor vidt man kan komme omkring med udgangspunkt i en regional personalhistorisk undersøgelse. Samtidig har man dog en fornemmelse af, at der har været mere initiativ og udsyn i dette slægtsnetværk end sædvanligt for det nordvestjyske bondemiljø, der ikke har fostret mange socialistiske gårdejere som Jens Christian Møller på Krabbesmark. Lige så vel som det store handelsnetværk omkring Breinholt-slægten, som Møller-slægten var indgiftet i, om ikke var atypisk i studehandlerkredse, så dog kun i få tilfælde udviklede sig så gennemført og eksemplarisk.

Man er vel hardbo... er grundlæggende historien om et stort slægtsnetværk, hvorfor genealogien da også skal have sin ret i fremstillingen. Den præsenteres meget fornuftigt særskilt i værkets bind 2, der indeholder en anetavle med godt 50 uddybende kapitler omkring nogle af forfatternes aner, dels omkring 250 efterslægtstavler, der dokumenterer grundlaget for værkets personalhistoriske skelet men samtidig også giver et spændende sociologisk billede af de sociale netværk regionens bedrestillede bondefamilier dannede. For selv om *Man er vel hardbo...* også skildrer egnens sociale, politiske og åndelige yderpunkter, der til tider overrasker ved sin ekstremisme, så er det dog regionens bedrestillede lag af gårdmænd og proprietærer, der i kraft af en igennem generationer næsten arvelig evne og vilje til at agere handelsbønder på det regionale marked, tegner bogens primære linie. Navne som Breinholt, Stokholm, Kastberg, Agger m.m. myldrer så mangfoldige i værket, at det næsten er umuligt at skille dem ad endsige placere dem på rette plads. Følgende citat illustrerer problematikken: *"Ikke nok med, at Christen Breinholt og Ane Kirstine Breinholt var dobbelte fætre og kusiner – på både faderens og moderens side. Christen Breinholts mormor var også Ane Kirstine Breinholts mormor, som var søster til begges oldefar på fædrenes side. Og Christen Breinholts morfar var også Ane Kirstine Breinholts morfar, som var bror til begges oldemor på fædrenes side. Man kan også beskrive det på denne måde: Deres mors farfar var også deres farfars morfar, ligesom deres mors morfar var deres farfars farmor"* (bind 1, s. 284). Det er stærk kost for den sagesløse, ligesom forfatterens ønske om hele tiden at placere de nævnte personer i anetavlesammenhæng kan være overvældende. Blot et enkelt, men typisk eksempel fra fortællingen om en retssag i 1710: *"Blandt de mange indkaldte vidner var også Jakob Jensen (søn af ane nr.474) fra Blogsgård og Gregers Jensen*

"Krabbe" (søn af ane nr.272) i Nissumboel" (bind 1, s.138). Vel er det til dels genrens vilkår, men af hensyn til en bredere læserkreds burde denne praksis måske modereres.

I et så omfattende og navnetungt værk som dette vil fejl uundgåeligt forekomme. I bind 1, s.48 henvises til et kalkmaleri i Holstebro sognekirke forestillende to vildmænd, der holder den sidste katolske Ribe-biskops våben med de tre roser foruden hans bispehue. At bruge de nævnte vildmænd som indicium for, at *"Vestjyderne var før kristendommen vilde hedninge..."*, turde ikke blot være en noget uvovet fortolkning; værre er, at kalkmalerierne ikke har eksisteret siden 1906, da den gamle sognekirke i Holstebro blev nedrevet. Det er også overdrevet i forbindelse med Christen Olesen til Gudum Kloster at skrive: *"Han var i 1842 forfatter til et afsnit af bogen Hornvegets Opdræt, Røgt og Pleie paa Vestkanten af Jylland"* (bind 1, s.187), for det var justitsråd S.A. Fjelstrup, som skrev nævnte skrift, der publiceredes af Landhusholdningsselskabet. Olesen bidrog med en fem siders indberetning om sin praksis som studeopdrætter, som Fjelstrup herefter indarbejdede i sit hæfte. Om stamfaderen Mads Christensen i Morup Mølle i Thy hedder det: *"– og var der problemer, kunne herremanden straffe hovedbønderne, som det passede ham. Prygl var en daglig foreteelse"* (bind 1, s. 210-11). Vel var det ej – denne del af mytekomplekset i dansk historie overlever åbenbart fremdeles. Mads Christensen var tilfældigvis netop fæster under Vestervig Kloster, der tilhørte slægten Moldrup, hvis første ejer af godset, Peder Nielsen Moldrup, faktisk blev idømt en meget streng straf for at have ladet en af sine fæstebønder sidde i "den polske buk". Derfor var man endnu i 1970'erne i Vestervig imod at kalde en vej op efter denne "bondeplager", der ellers i merkantilismens ånd på flere måder havde været en foregangsmand i økonomisk henseende.

Slægten Ingwersen omtales i forbindelse med kapitlet om Breinholt'erne som studehandlere som en af de vestjyske handelsslægter (bind 1, s. 267). Netop Ingwersen-slægten var udpræget stjysk med Kolding-egnen som sit kerneområde, og medlemmer af slægten handlede ikke i Vestjylland. En stærk regional opdeling af markedet mellem de forskellige handelsnetværk kendetegnede netop branchen. Eneste forbindelse mellem Ingwersen-slægten og de vestjyske handelsslægter er Jonas Casimir Ingwersens ægteskab med Ane Margrethe Breinholt fra Damsgård på Mors. I øvrigt var hendes søster Mette Breinholt var ikke som det anføres (bind 1, s.275) gift med Søren Refsgaard (staves korrekt Revsgaard) men derimod med dennes nevø Søren Revsgaard Jørgensen, som

var søn af handelsmanden Hagen Jørgensen til Tangsgård. Herregården Hindsels hedder ikke "Hinsel" som det anføres to gange (bind 1, s. 286). Og endelig kan man spørge sig, hvorfor der i forbindelse med et afsnit om *Slægtens kyster, puld og parykker* skrives, at "vi har ingen viden om deres brug af hverken parykker eller hovedbeklædning" (bind 1, s. 364), når man ellers flittigt henviser til Niels Buch Breinholt's erindringer, hvori nøje beskrives, hvorledes Niels Munch Breinholt faktisk gik med paryk eller toupe? (Breinholt: *Vestjyde og verdensmand*, s. 85).

I flere tilfælde er de bibliografiske oplysninger utilstrækkelige – det er således ikke nok at henvise til en årbog og anføre sidehenvisning, men hverken artikeltitel eller forfattere, f.eks. bind 1, s. 24, note 1; og s. 362, note 17. På samme vis citeres fra Niels Buch Breinholt's erindringer *Vestjyde og verdensmand* uden sidehenvisninger (bind 1, s. 272) – anmelderen har på fornemmelsen, at der flere gange citeres fra en kopi af originalmanuskriptet (bl.a. bind 2, s. 227), hvilket kan undre, når der foreligger en trykt udgave, som forfatteren da også ellers anvender. I forbindelse med netop Breinholt's erindringer ville det være passende at stave den ene redaktørs navn på samme måde hele vejen igennem, da han utvivlsomt er én og samme person (bind 1, s. s. 277, s. 320). Det forekommer også underligt, at Salomon Frifelts bog *Ad jyske veje sønderud* i samme kapitel citeres fra såvel førsteudgaven fra 1934 som tredjeudgaven fra 1957 (bind 1, s. 277, note 6 og note 27).

Man er vel hardbo... har været et meget personligt projekt for familien Møller. Denne type historieskrivning er langt fra den letteste, fordi det kræver et følelsesmæssigt engagement, som man da også tydeligt fornemmer, har været en bærende kraft for især Lars Møllers store arbejde med dette bogværk. Denne åbenhed bør påskønnes, om end de sidste kapitler i bind 1 i deres ærlighed er så hudløse, at det nærmer sig bekendelseslitteratur med overskrifter som *For min mors skyld*, *Til minde om min pap-søn* og *For fars skyld*. Som udenforstående læser kan denne nærhed være svær at forholde sig til, akkurat som man som historiker bliver en smule skeptisk, når man læser følgende fra kapitlet *De vægte børn: "Noget helt andet er, at Kai Møller fra sine unge dage har et barn fra en anden forelskelse, en søn ved navn Henning Trillingsgaard, der voksede op i Fabjerg med sin mor og stedfar. Kai har aldrig opsøgt ham, fordi han ikke vil trænge sig på, hvis ønsket om kontakt ikke er gensidigt. Han fortalte dog for et par år siden sine andre børn om deres bror – så de er forberedt på, at der bliver en ekstra arving, når den tid kommer"* (bind 1, s. 501f.). Grænsen mel-

lem det private og det offentligt interessante forekommer her at være overskredet, også selv om man forudsætter, at skildringen er sket i overensstemmelse med "offeret".

I en discounttid er det en fornøjelse at sidde med *Man er vel hardbo...* i hænderne. Der er valgt en god papirkvalitet, og værkets layout er klassisk og befriet for moderne tiders uskik med at skulle vise samtlige computerens grafiske muligheder. Dertil kommer, at Erling Møllers søn, Christen Møller, har udført et betydeligt arbejde med indsamling og redigering af billedmaterialet, der i mangfoldighed langt overstiger det sædvanlige for genren. Billedteksterne er informative, til tider hele små historier, om end kildeangivelser for originalerne i nogle tilfælde mangler, f.eks. kortet i bind 1, s. 384, og Kristen Bjerres oliemaleri af *Den jyske bevægelse* (bind 1, s. 403), der befinder sig på Lemvig Museum. Heller ikke kilden til billedet af Smithfield-markedet i London (bind 1, s. 274) er anført, selv om billedteksten er en ordret afskrift fra gengivelsen af samme billede i Niels Buch Breinholt's erindringsbog *Vestjyde og Verdensmand*. Det forekommer også mindre heldigt ved gengivelsen af en gravsten fra Gudum Kirke, at stenens inskription for at hjælpe læseren er trykt i spalten ved siden af billedet, når man med egne øjne kan læse stenens tekst, og her må konstatere at afskriften ikke er korrekt.

De her nævnte forbehold må kun opfattes som petitesse i forhold til helhedsindtrykket af det stofmættede og meget velskrevne værk, der fremover vil stå som ikke blot et hovedværk i Nordvestjyllands personalhistorie, men samtidig for historikere med interesse for regionalhistorie også vil blive et nyttigt hjælpemiddel. Selv glæder jeg mig til at læse *Man er vel hardbo...* én gang til som ren lystlæsning.

Esbén Graugaard

Lars Bo Kaspersen & Flemming Mikelsen (red.): Historisk sociologi – mødet mellem historien og samfundsvidenskabene. Forlaget Sociologi 2004, 432 s., 328 kr.

Siden historiefaget blev institutionaliseret og professionaliseret i slutningen af 1800-tallet har der været kamp om at definere faget indadtil samt i forhold til tilgrænsende fag. Forfatterne bag antologien *Historisk sociologi* har sat sig for at nedbryde murene mellem historiefaget og en række samfundsfaglige retninger. Uundgåeligt betyder dette også opbyggelsen af et nyt

videnskabeligt paradigme, der skal styrke både samfundsfagene og historiefaget ved at tilføje førstnævnte historiske empiriske dimensioner, og sidstnævnte samfundsfaglige metoder, synteser og teorier. Bogens forfatter er inde i et klassisk dilemma, der knytter sig til de fleste forsøg på at skabe nye måder at tænke videnskab på. I og med at man skriver sig op imod en eller flere retninger (i dette tilfælde den perspektivløse historieforskning og den historieløse samfundsvidenskab), er det også nødvendigt at konstruere de skoler man angriber, hvis man vil vise hvori forskelligheden mellem "det gamle" og "det nye" ligger. Dette er måske noget af grunden til at der til tider fremkommer generaliseringer, der kan få sveden frem på panden hos undertegnede. Og bravo for det! På den måde fungerer antologien som et oplæg til debat om hvad historie og samfundsfag er for nogle størrelser, hvor de kommer fra og hvor de skal hen.

Kernen i historisk sociologis (og forfatternes) selvforståelse er, som Flemming Mikkelsen forklarer det, viljen til at sætte sig større mål, vanskeliggere og mere omfattende spørgsmål samt at love mere og tage større risici. Dette er et forfriskende og sympatisk mål med adresse til den ekstreme skepticisme. Formålet med antologien er at beskrive de sidste ca. 30 års erodering af grænserne mellem samfundsfaglige retninger og historiefaget, samt at bidrage til denne udvikling. Tre scient.pol'ere, tre sociologer, to historikere, én etnolog og én cand. oecon. har slået sig sammen om at give nogle løsningsforslag på denne opgave.

Redaktørerne Lars Bo Kaspersen og Flemming Mikkelsen, uddannet indenfor henholdsvis sociologi og statskundskab, sætter i indledningen de overordnede rammer for antologien. Formålet er ikke blot at opfordre til interdisciplinære indlån mellem samfunds og humanvidenskabernes, men at medvirke til at skabe en "tredje vej" – en historisk sociologi som en egen metodisk og empirisk forskningstradition. Opgaven angribes fra to vinkler: I de første fem kapitler berøres forholdene mellem forskellige kernediscipliner indenfor samfundsvidenskabernes og deres betydning for og indflydelse på historiefaget. I de seks sidste kapitler berøres nogle af de empiriske kerneområder som har været genstand for historisk-sociologisk analyse.

Indledningsvis giver den ene af bogens redaktører, dr. scient. pol. Flemming Mikkelsen sit bud på udviklingen indenfor henholdsvis historiefaget og samfundsvidenskabernes. Det vises hvordan fagenes forskellige historiske forudsætninger og forskellige anvendelsesområder har været med til at skabe det skel mellem

historisk og samfundsfaglig analyse som det er antologiens mål at være med til at nedbryde. Mikkelsens analyse bygger på den ene side på et materialistisk grundlag hvor levevilkår, markedsökonomi, proletarisering og befolkningsvækst sammenkædes med udviklingen af videnskaberne i anden halvdel af 1800-tallet, således at sidstnævnte er betinget af de førstnævnte. Det er de materielle vilkår som skaber nødvendigheden af samfundsfaglige analyser, og dermed også grobunden for den videnskabelige udvikling. På den anden side beskriver han senere hvordan historisk sociologi fra 1960'erne og frem har været under påvirkning af de ideologiske og politiske strømninger, og griber altså her til en mere idéhistorisk og magtteoretiske årsagsforklaring. Der er for så vidt ikke noget galt i at pege på flere årsager til udviklingen, tværtimod er det vel ønskeligt især i lyset af antologiens plurale metodiske tilgang, men det står desværre ikke klart hvorfor de forskellige forklaringsmodeller tages i brug når de gør.

Knud Knudsen følger op med en introduktion til socialhistorien, fra dens opkomst i slutningen af 1800-tallet og frem til i dag. Som en reaktion på "statshistorie" – historie om det politiske felt, de store mænd, kongerne og eliten, og ofte også et udtryk for de samme grupperes historiesyn – ønskede socialhistorikerne at fokusere på folket, det daglige liv og "det sociale rum". Knudsen følger udviklingen i socialhistorie op gennem 1900-tallet, og kommer ind på de vigtigste internationale og nationale hovedlinier. Han forklarer lidt paradoksalt fraværet af en selvstændig socialhistorisk forsknings-tradition i Danmark med, at det statshistoriske monopol ikke har været så stærkt indenfor landets grænser som i udlandet, og der derfor ikke har været behov for den samme reaktion. Tværtimod har danske historikere siden Erslev beskæftiget sig med socialhistoriske emner og problemstillinger. Man kunne argumentere for at dette netop vidnede om en socialhistorisk retning, men Knudsen differentierer meget fint mellem det socialhistoriske genstandsfelt, og så den egentlige syntesefremstilling hvor de socialhistoriske metoder og teorier har været anvendt. Det er sidstnævnte som har manglet i Danmark.

En forsker som dog ikke kan anklages for mangel på metodisk og teoretisk tværfaglige analyser er kulturhistorikeren Palle Ove Christiansen. Han giver i tredje kapitel sit bud på historisk antropologi, en disciplin som han selv i mange år har arbejdet indenfor. POC redegør for disciplinens udvikling fra den spæde start i 1950-60'erne, over slut 70'ernes fokus på perifer eksistenser, dagligliv og mentaliteter, til 80'ernes forkærlighed for de små historier og

den episke fremstilling. Det der i indholdsfortegnelsen kun er et *Studie af kultur mellem science og humaniora*, er i overskriften på kapitlet blevet til et *Studie af mennesker og kultur*.... Selvfølgelig en lille ærgerlig fejl, men også en god reminder om at POC arbejder netop handler om *mennesker* og deres kultur, ikke kun et strukturelt kulturbegreb løsrevet fra sin daglige kontekst.

POC er ikke nogen jubeloptimist, når det kommer til mulighederne for historisk antropologi. Han påpeger vanskelighederne ved at sammenføre to fag med så forskellige faghistorier, og hvordan dette bl.a. kommer til udtryk i ukritiske indlån af funktionalistiske og strukturalistiske tilgange og begreber fra antropologien. Når det er sagt tilslutter POC sig dog også antologiens credo om større mål og større risici, der er efter hans overbevisning meget at hente i historisk antropologiske undersøgelser på trods af vanskelighederne.

I antologiens sidste 6 kapitler forlades de overordnede teoretiske overvejelser til fordel for fokus på en række centrale tematiske kerneområder indenfor historisk sociologi. Statskundskaber Jakob Alsted lægger ud med en analyse af de store strukturer i statens historie. Han sammenkæder således politologi og historie som det opfordres til af historikeren Flemming Just i det foregående kapitel *Samtidshistorie og politologi*. Alsted forklarer udviklingen af statens historie mod den moderne europæiske nationalstat med en *rational choice*-inspiret logik: Det kan simpelthen betale sig! Artiklen kan således ikke undgå at blive en fejring af nationalstatens fordele: Flere materielle og menneskelige ressourcer.

Et bredt relationistisk statsbegreb anvendes i den næste artikel af sociolog Lars Bo Kaspersen. Her ses stater som eksisterende i kraft af omverdenens (andre staters) accept, og i kraft af dens formåen til at forhindre ekstern intervention. Ud fra dette teoretiske perspektiv er det, som Kaspersen nævner, i bestemte historiske sammenhænge muligt at politiske sammenslutninger som byer og mafiabander kan høre ind under denne definition, for så vidt at de ikke er underlagt nogen anden overmyndighed og kan forhindre fjender i overtagelse af deres domæner. Dette får undertegnede til at overveje om Københavns Christiania på tidspunkter i dets 30-årige eksistens har sva-

ret til denne form for statsdefinition? Måske et spørgsmål for Kaspersen at tage op? Kaspersen afviser det modernistiske og evolutionistiske perspektiv der tager udgangspunkt i nationalstaten som statsformernes sidste holdeplads, og derfor går tilbage i historien for at finde dens oprindelse. I stedet gør Kaspersen brug af en såkaldt prospektiv analysemetode, der starter på et givent tidspunkt i historien (i dette tilfælde middelalderen) og derfra følger forskellige former for statsformer og statsstytemers udvikling. Denne metode er mere følsom overfor tilstedeværelsen af en kompleks sammensætning af statsformer igennem tiden, og på den måde mere historisk-empirisk sensitiv. Dermed får man som læser et sundt perspektiv på den statsform vi lever under, dens historiske forudsætninger og dens unge historie, og bliver mindet om at den måske ikke varer for evigt (og ej heller har eksisteret altid, hvis nogle skulle lide af dén vildfarelse).

Man kunne generelt have ønsket sig mere ligevægt mellem antallet af samfundsvidenskabeligt uddannede og historieuddannede forfattere, ligesom også redaktionen kunne have bestået af én fra hver "lejr". Historikerne er således i undertal med to mod otte (hvis POC som etnolog tilregnes de samfundsvidenskabelige). Om dette afspejler en større vilje blandt samfundsfaglige til at udøve historisk sociologi er ikke til at sige, men der er ingen tvivl om at historiefaget og samfundsfagene kan være til lige stor gensidig nytte.

Antologiens opdeling i fem kapitler med fokus på teoretiske problemstillinger og seks kapitler med fokus på tematiske kerneområder indenfor disciplinen giver en god fornemmelse for historisk sociologi både som en teoretisk konstruktion og som en metodisk-empirisk forskningstradition. Opfordringen til tværfaglighed er ikke ligefrem ny, som det ellers fornemmes når der på bagsiden skrives: *"De snævre faggrænser står for fald, og grænsen mellem traditionelle fagdiscipliner som sociologi, historie, antropologi og økonomi kan ikke længere opretholdes"*. Nyskabende eller ej, så er antologien med til at rette et nødvendigt fokus på de mange fordele, som kan komme ud af interdisciplinære undersøgelser mellem historie og samfundsfag. For det skal der lyde en stor tak herfra.

Lars Vangen Christensen

Medvirkende ved dette nummer

Kasper Risbjerg Eskildsen, f. 1972, ph.d., Carlsberg-forskningsstipendiat ved SAXO-instituttet, Afd. for Historie, Københavns Universitet.

Peter Fransen, f. 1962, ph.d., seniorforsker og arkivar ved Landsarkivet for Fyn.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Henrik Lerdam, f. 1955, ph.d., ekstern lektor ved SAXO-Instituttet, Afd. for Historie, Københavns Universitet.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand. phil., museumsinspektør ved Hals Museum.

Ebbe Nyborg, f. 1950, cand. mag., redaktør ved Danmarks Kirker

Pernille Grouleff Poulsen, f. 1973, cand. mag., ansat ved Mødrehjælpen.

Mia Münster-Swendsen, f. 1973, ph.d., forskningsrådsstipendiat ved SAXO-Instituttet, Afd. for Historie, Københavns Universitet.

Thomas A. Møller, f. 1952, cand.mag., museumsinspektør ved Farums Arkiver & Museer.

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, ph.d., seniorforsker på Center for Forskning og Udvikling i Landdistrikter, Syddansk Universitet, Esbjerg.

Karen A. A. Vallgård, f. 1980, BA, stud.mag. ved SAXO-Instituttet, Afd. for Historie, Københavns Universitet.

Esben Graugaard, f. 1952, cand.mag., museumsinspektør ved Holstebro Museum.

Lars Vangen Christensen, f. 1975, cand.mag., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december. Manuskripter kan indsendes løbende til redaktionen, hvis adresser findes i kolofonen.

Enudførligforfattervejledningfindespåtidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk – nedenfor anføres blot enkelte overordnede retningslinier.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke længere end 10 sider (A4-sider á 3.800 enheder).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komme, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den litteratur og kildematerialer.

Artiklerne skal forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder, lysbilleder, eller elektronisk med en tilstrækkelig opløsning; og i såvel sort/hvid som farve.

Artikler og debatindlæg bedes indledt med en manchete på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages tillige af en kort *præsentation af forfatteren* med angivelse af fødeår, titel og evt. ansættelse. Her kan desuden anføres enkelte relevante værker af forfatteren

Indhold

Karen A. A. Vallgård: På kanten af kønnet. Om Vilhelmine Møller og køn til forhandling	3	Wessel Tordenskiold (Peter Henningsen).....	67
Kasper Risbjerg Eskildsen: Den nord-europæiske oplysning	25	Lars N. Henningsen (red.): Grænse-landshistorie gennem 40 år. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1963-2003; Lars N. Henningsen (udg.): Da Sydslesvig gik af lave - erindringer fra sindelagsskiftets år (Peter Fransen).....	68
Gunnar Lind Haase Svendsen: Den usunde strøm fra byerne. Krisen indenfor De danske Ungdomsforeninger 1950-70.....	39	Grethe Banggaard: Befolkningsfremmende foranstaltninger og faldende børnedødelighed. Danmark ca. 1750-1850 (Pernille Grouleff-Poulsen).....	70
Anmeldelser		Martin Larsen, Henrik Gjøde Nielsen, Helmuth Spanggård & Jens Peder Østergaard: Mørke sider af Viborgs historie (Thomas A. Møller).....	72
Mikael Venge: Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340. Dansk Skat-tehistorie I; Danmarks skatter i middelalderen 1340-1536. Dansk Skatte-historie II (Henrik Lerdam).....	58	Jens Jessen: Under 50 kubik. Jens Jes-sen: Overhaling i 3. gear (Peter Hen-ningsen).....	74
Sissel F. Plathe & Jens Bruun: Mid-delalderlige altertavler i Haderslev Stift. Temaer og Katalog (Ebbe Ny-borg)	60	Erling Møller & Lars Møller: Man er vel hardbo - : 600 års familiekrønike fra Nordvestjylland, bd. 1-2 (Esben Graugaard)	75
Palle Kousgaard: Vandmøllerne ved Salten Å (Henrik Gjøde Nielsen).....	61	Lars Bo Kaspersen & Flemming Mikkelsen (red.): Historisk sociologi - mødet mellem historien og samfundsviden-skaberne (Lars Vangen Christensen)...	77
Peter Carelli, Lars Hermanson & Hanne Sanders (red.): Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark (Mia Münster-Swendsen)	63	Medvirkende ved dette nummer	79
Dan H. Andersen: Mandsmod og kongegunst. En biografi om Peter			